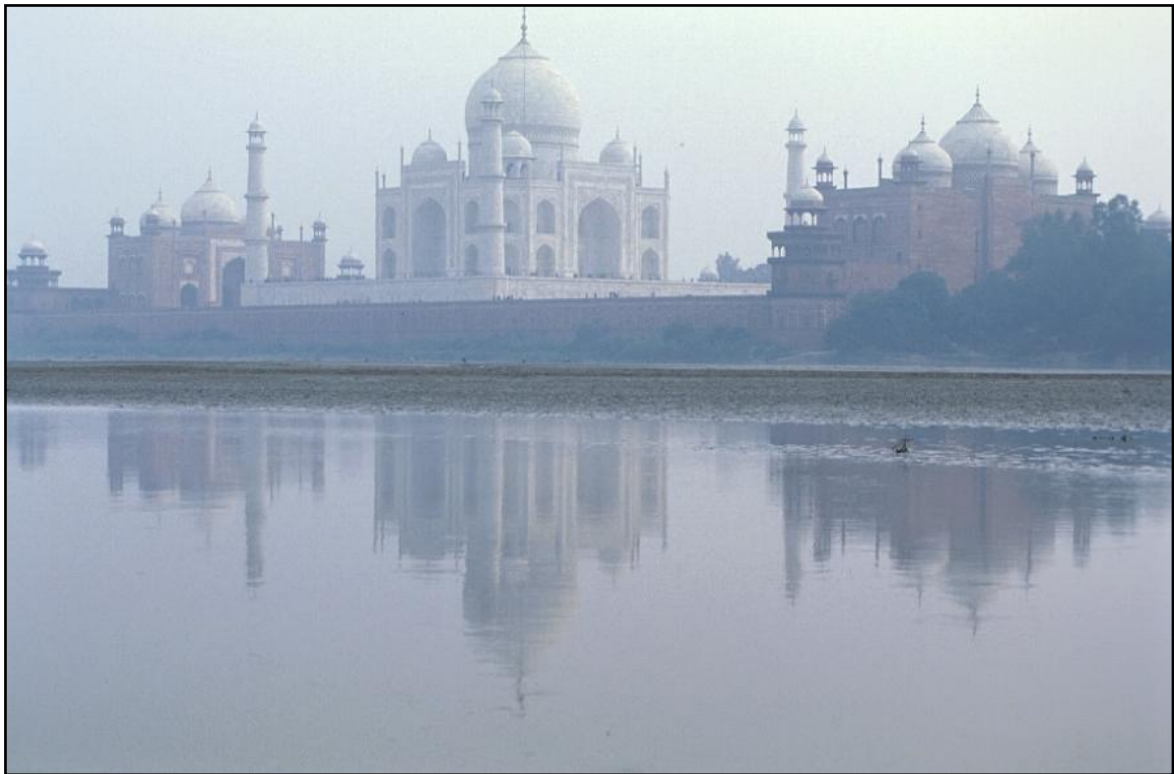

יותם יעקבסון
הרצאות, צילום וכתיבה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

“דמעת שיש על לחי הזמן”

התפתחות מבני הקבר המוסלמים בהודו מקבר סולטאן גהארי ועד הטאג' מאהל

יותם יעקבסון

על הזכויות שמורות © 2008

תוכן עניינים

3	-----	הקדמה
5	-----	א. מבוא
5	-----	1. סקירה כללית על האיסלאם בהודו והשושלות השונות
7	-----	2. קבורה באיסלאם
8	-----	3. קווים מאפיינים למבני הקבר המוסלמים עד לתקופה הטימורית
9	-----	4. קבורה בהודו
10	-----	ב. דוגמאות מייצגות למבני קבר מוסלמים בהודו
10	-----	1. קבר סולטאן גהארי (Sultan Ghari)
10	-----	2. קבר אילתותמיש (Itutmish)
12	-----	3. קבר גהיאס אוד-דין טוגלוק (Ghiyas Ud-Din Tughluq)
13	-----	4. קבר מובארק סאיד (Mubarak Sayyid)
14	-----	5. קבר סיקאנד לודי (Sikander Lodi)
15	-----	6. קבר שר שאה (Sher shah)
17	-----	7. קבר הומאיון (Humayun)
18	-----	8. קבר אכבאר (Akbar)
20	-----	9. קבר מירזה גהיאס בג (Mirza Ghiyas Beg)
21	-----	10. טאג' מאהל (Taj Mahal)
24	-----	ג. נקודות להשוואה התפתחותית של מבני הקבר המוסלמים בהודו
24	-----	1. התפתחות הקומפלקס
24	-----	2. מתכונת הקבר הריבועי
27	-----	3. מתכונן הקבר מתומן
27	-----	4. חומרי בנייה
29	-----	5. התפתחות קירוי הקברים ומשמעותו
30	-----	6. מיקום הקבר
30	-----	I. הסמיכות לנהר
32	-----	II. הגן המרובע
32	-----	7. התפתחות שערי הכניסה למתחמי הקבר
33	-----	8. התייחסות לכיוון התפילה המוסלמי
34	-----	9. רעיון הקבר המשולש
35	-----	10. מוטיבים ועיטורים
35	-----	I. צורות עיטור
36	-----	II. פרח הלוטוס

36	-----	III. הכד ומשמעותיותו
37	-----	IV. הסכימה המחומשת
38	-----	11. הכיוונים לפיהם בנויים מבני הקבר
38	-----	I. הכניסה מדרום
38	-----	II. חסות הצפון
40	-----	ד. משמעויות מתחמי הקברים
40	-----	1. מבני קבר על גדות נהר משולים לטיפות נקטר
41	-----	2. קבר אכבאר כארמונו השמימי של בודהא אמיטבה
42	-----	3. הטאג' מאהל כמתכונת לכס אללה
44	-----	סיכום
45	-----	ה. נספחים
45	-----	1. רשימת מושגים
47	-----	2. תרשימים
68	-----	ביבליוגרפיה וקיצורים

הקדמה:

למין ראשית המאה ה-11 החלו מוסלמים לפשוט על שטחיה הצפון מערביים של הודו. עם השלטתו בפועל של שלטון מוסלמי בחלקים הולכים וגדלים בצפון-תת-היבשת למן שלהי המאה ה-12, נחשפה הארץ למרותה הרשמית של דת שעד כה הייתה זרה לה. דת זו, האיסלאם, הצטיינה ועודנה, במופשטות הניכרת בהעדרם של ביטויי אלוהות המגולמת בחומר¹. בהתייבשותה של דת האיסלאם מול דתות הודו המקומיות, אשר בהן הביטויים לאלוהות ולקדושה כה רבים וקונקרטיים, נאלצה להתמודד עם חוסר גדול. נראה כי הרבה מחוסר זה נותב אל הקמת מבני קבורה שהלכו ונעשו מפוארים יותר ויותר, בין אם על ידי שליטים לעצמם ובין אם על ידי ממשיכי הדרך, האוחזים בכס², עבור קודמיהם. אחת מהנחות היסוד שלי היא כי בהקמת מבני הקבר השתמשו השליטים המוסלמים בסממנים המוכרים להם מארצות מוצאם, אולם ככל שחלף הזמן התירו לעצמם חופש הולך וגדל להשתמש בסגנונות ומוטיבים מקומיים (ולא יפלא הדבר, שכן תכליתם של מבנים אלו הייתה בראש ובראשונה להביא להשתאותם של המקומיים ובמקביל לרכוש את אמונם בשלטון). תחושת קרבה מסוימת אל השלטון, בתיווך מבנים ארכיטקטוניים גדושי סמלים יכלה בהחלט לסייע. כל זאת היה צריך לקיים תוך שמירה ברורה על דיסוננס מובהק, השומר על ייחוד ונוטה רק לשלב אלמנטים מקומיים, אך בשום פנים ואופן לא להעתיקם כתוצר מוגמר. המוסלמים, גם עם הכלתם משמעויות הולכות ורבות על מבני הקבר שהקימו, ניסו בכל מקרה לשוות לבניה צביון מוסלמי. עד כמה תואמים המבנים הללו את רוח האיסלאם הוא נושא פתוח לויכוח, אולם ברור הוא כי כל אחד מבני הקברים תפס את עצמו כמוסלמי (גם אם בדרכו שלו) ולכן, בכל המקרים לא נעשה ויתור על מספר סממנים דתיים החוזרים ונשנים, בוריאציות שונות, במבני הקבר כולם.

בעבודה זו אנסה לסקור את התפתחותם של קבריהם המונומנטאליים של השליטים המוסלמים בהודו, מראשיתם ועד לטאג' מאהל, הנחשב בקרב רבים כמהווה את שיא התפתחותם (מה גם שאחריו לא ניכרת כל התפתחות חדשה שהיא, אלא ניסיונות לשמר את הקיים, בעיקר דרך חיקויים זולים, לדוגמא: קברה של רביעה דאוראני, Rabia Daurani, אישתו של אוראנגזב³). את בחינת ההתפתחות אערוך באופן כרונולוגי, המקביל לציר הזמן, דרך סקירה כרונולוגית של מבני קבר שלהם מכנה משותף בולט, בהיותם שייכים לשליטים ואנשי מדינה מוסלמים שונים (ובכך מבודדים ומוצאים מכלל בחינה קברים מסוג שונה, של אנשי דת למשל). מסגרת הזמן אליה אתייחס מתחילה ב-1236, זמן בנייתו של המוזוליאום המשמעותי הראשון בתת יבשת הודו – קבר סולטן גהארי (Ghari) שהוקם על-ידי אביו, אילתותמיש (Iltutmish), בשנת 1231, דרך קבר אילטוטמיש עצמו, הנמצא במתחם קוטוב מינאר (Qutub Minar) בדלהי, כמה קברים נוספים (המבארים נקודות מפנה היסטוריות וארכיטקטוניות) ועד לשנת 1635, השנה שבה הסתיים מפעל הבנייה של הטאג' מאהל (לפחות מבחינת הקונסטרוקציה בסיסית). מבחינת אזור גיאוגרפי, בחרתי שלא להתייחס אל דוגמאות קברים דרומיות לאגרה. לפיכך, לא תכלול עבודה זו התייחסות אל קברי הסולטנאט בדקאן (Deccan), כדוגמאת הקברים המפוארים בעיר ביג'אפור (Bijapur)⁴.

במובנים מסוימים חלקה הראשון של העבודה הוא מעין תערוכה המציגה, על ידי התייחסות לאותם פרמטרים, עשרה מבני קבר שונים. ההתייחסות אל מבני הקבר השונים לאור אותם קריטריונים, הופכת אותם לכרי השוואה אלו לאלו. חלק זה בעבודה נועד לפרוס מבט כולל על סך מבני הקבר הקיימים דרך עשר בחירות מדגמיות (אך לא מקריות!). את בחירותיי אנסה לנמק ולהצדיק, אך מובן הוא שניתן למתוח עליהן ביקורת.

¹ ואם ישנה כוון, היא נמצאת אלפי קילומטרים מערבית להודו; מתחם הכעבה במכה.
² כפי שאציין לעיל, היו תקופות בהן המבנים המשמעותיים היחידים שהוקמו היו מבני הקבורה. למשל בתקופת השושלות סאייד (Sayyid) ולודי (Lodi).
³ המבנה מכונה ביבי קה מקברה (Bibi Ka Makbara), הוא הוקם על-ידי אוראנגזב בסמוך לעיר אורנגבאד, Aurangabad, בין השנים 1660-61. במקום שיש לבן הוא מכוסה בשכבת סטוקו לבן.
⁴ קבר איברהי ראוזה (Ibrahim Rauza) משנת 1615, קבר גול גומבז (Gul Gombaz) מהשנים 1626-1656 ואחרים.

חלק ממבני הקבר שנבחרו מהווים אב טיפוס מוכר ומקובל לסגנון בן תקופתם, אשר ניתן למצוא קברים נוספים כמותם, בוריאציות דומות. במקרים מסוימים, בהם מדובר בקבר המהווה אב טיפוס מוכר ומקובל, אזכיר דוגמאות מקבילות אליו תוך ציון הניואנסים השונים. ייתכן ואף אתייחס אליהן בנפרד כדי לשטוח תמונה רחבה יותר. מאידך, מבני קבר אחרים נבחרו על-ידי דווקא מתוך היותם טיפוסי קבר ייחודיים, רבי עניין. במקביל, אזכיר דוגמאות לקברים יוצאי דופן נוספים, אליהם בחרתי שלא להתייחס בהרחבה במהלך עבודה זו, אם מתוך היותם יחידאיים במראם ובמאפייניהם ואם מתוך הצורך להצטמצם לכלל תחום שיהיה בר בדיקה במסגרת עבודה בסדר גודל של סמינר.

בהמשך לסקירה התיאורית-ויזואלית, שתובא כאמור בסדר כרונולוגי, של מבני הקבר הנבחרים, אנסה למתוח קווים משותפים לכולם תוך התייחסות לפרמטרים השונים שלאורם נבחנו. אין הכוונה בהכרח להציג קו סטטי, קבוע, הבא לידי ביטוי באופן זהה בכל המבנים. נהפוך הוא, לצד קווים מסוימים העשויים להתפרש כקייבוען שמקורו בנורמה חשובה, אציג נקודות רבות בהן ניכרת התפתחות. בכל מקרה בו קיימת התפתחות, אנסה לעמוד על מאפייניה ולהוכיח כי לא מדובר מכל וכל בחידוש מוחלט, אלא בחידוש תלוי הקשר, השואב את השראתו מדוגמאות מבנים קדומים יותר וממסורת (ולא אחת ממפגש מסורות ותרבויות שונות) עשירה וקדומה. כמו כן אנסה להוכיח כי במוזולאומים המוסלמים בהודו מגולם עושר תרבותי עשיר, רב מקורות (הן מהודו גופא, הן מאיראן הקדומה ואף ממקומות רחוקים עוד יותר) המגיע במהלך אבולוציה מהירה ודרמטית במשך ימי שלטון המוגולים לכדי גיבוש ניכר. שיא מרשים במיוחד מהווה הטאג' מהאל, קברו של שאה ג'האן עצמו. את הקביעה הזו, היותו של הטאג' מאהל שיא ארכיטקטוני ורעיוני, אנסה כמובן לבאר.

ברצוני לציין כי אף שחזיתי ברוב הקברים המתוארים בעבודה כמו עיני, חסר לי מאד ביקור נוסף בהם, שיייערך בעין בוחנת השוואתית. על שאלות רבות שעלו בדעתי לא יכלה הספרות הרבה שקראתי לענות בהיותה לא מספקת את הנתונים הנדרשים או פוסחת בקלילות מעל קושיות שונות. מסיבה זו, ישנם רעיונות שאך יוזכרו בעבודה מבלי התייחסות מעמיקה ואחרים שנשמרים בינתיים בראשי. אלו גם אלו נותרים בגדר שאלות למחקר עתידי מעמיק יותר. לא נותר לי אלא לנצור את שאלותי ותהיותי עד לביקורי הבא בהודו שאולי ישא חקירת המשך.

יותם יעקבסון

א. מבוא

1. סקירה כללית על האיסלאם בהודו והשושלות השונות

במאה ה-11 השתלטו הסלג'וקים התורכים על בגדאד והמשיכו ממנה מערבה. לראשונה נתבע המושג 'סולטן' במשמעות של ראש מדינה במקביל לח'ליף (כלומר, לא עוד ח'ליף המנהל הן את הדת והן את המדינה). אחד האזורים היחידים שלא נפלו בכפם תקופה ממושכת היה אזור הינדו קוש (קו אפגניסטן הודו של היום). שם התקיימה ח'ליפות עצמאית שנותרה להתקיים תקופה מסוימת גם לאחר התפצלות הח'ליפות הסלג'וקית לח'ליפיות משנה בשנת 1055. השושלת ששלטה במרחב הינדו קוש הייתה השושלת הר'זנווית, מהעיר ר'זנה (Ghazna), הנמצאת בתחומי אפגניסטן של היום. בני השושלת הזו נהגו לערוך מסעות ביזה מרוחקים שהגיעו עד הודו. נודע מכולם הוא מחמוד מר'זנה שבפשיטותיו, החל מהראשונה ב-1001, פגע כמה פעמים בעיקר באזור גוג'ראט ופג'ב. הפלישות פסקו רק לאחר שכבשו הסלג'וקים את ר'זנה. בשנת 1173 הביס מוחמד מזהור (Ghor) את השליט הר'זנווי. אחד ממפקדי צבאו, קוטב א-דין אייבק (Qutb A-Din (Aybak), נשלח לכבוש אזורים בפג'ב והלאה בתוככי הודו. בשנת 1198 כבש קוטב א-דין אייבק את מרחב אג'מר ודלהי. בשנת 1206, עם חיסולו של אדוניו, התנער אייבק ממרות הסולטנאט בצפון והקים סולטנאט עצמאית כשהוא עומד בראשה. בסביבות 1190 הוא הקים את קוות אל-איסלאם (Quwat Al-Islam), מסגד גדול, במקום בו היה מקדש הינדי גדול. יורשו של אייבק היה אילטוטמיש (Iltutmish), אשר המשיך לפאר את מתחם קוות אל-איסלאם ובסופו של דבר נקבר בו.

השושלת הטוג'לוקית (Tughluq) שלטה בדלהי קרוב למאה שנה (1320-1413). במהלך ימי שלטונה נכבשה דלהי וסביבותיה לזמן קצר על ידי טימור לנג (שנת 1398). כיבוש זה הביא למעשה לקיצה של הסולטנאט הטורקית בהודו. מייסד השושלת הטוג'לוקית היה גהיאס אוד-דין (Ghiyas Ud-Din) ששלט בין 1325-1320. הוא עלה לשלטון בגיל מבוגר והיה בהכשרתו בעיקר איש צבא. גישתו המיליטנטית, שנותרה נחלת הטוג'לוקים לאורך כל התקופה (ובפרט במאבקם נגד צבאות טימור לנג) ניכרת היטב בארכיטקטורה בת התקופה, הנוטה להיות בעלת אופי מבוצר, כבד וסגור.

בעקבות כיבושי טימור לנג השושלת הטוג'לוקית הלכה ונחלשה עד שאיבדה את השלטון. את מקומה תפשה שושלת סאיד (Sayyid), בין השנים 1414-1451 ובעקבותיה שושלת לודי (Lodi), בין השנים 1451-1526. המבנים שהוקמו בתקופת שושלות אלו מעידים על העדר שאר הרוח של זמנן. בתקופתן כמעט ולא הוקמו שום ערים, ארמונות, מבצרים ומסגדים חדשים. אם הוקמו, נעדרו ייחוד. המבנים היחידים בהם ניכרים השקעה וחידוש מסוים אלו מבני הקבר. רוב מבני הקבר רוכזו בדלהי, העיר שהייתה מזוהה אז יותר מכל כמרכז האימפריאלי⁵.

בספרו 'הרצאות על איסלאם', קובע גולדציהר מפורשות⁶ כי הודו היא "מקום יחיד ומיוחד בתולדות האיסלאם". להבדיל ממסעות השוד והביזה הראשונים, מרגע שכוננו המוסלמים שלטון בהודו השתנו הדברים. "בתוך תוכה של הודו, שעה ששלט בה האיסלאם, נשתמרו צורות הדת העתיקות במקוריותן עד היום הזה... בשום ארץ לא נאלץ האיסלאם לנהוג מידת-סובלנות כזאת כלפי פולחנות אחרים". יחסי הגודל בין האוכלוסיות הכריחו את האיסלאם לנהוג שלא לפי דרכו ולהעניק לדתות עובדות האלילים מעמד של אהל א-דימה, בני חסות. עולמה הדתי של הודו הביא להשפעות גומלין מרובות על האיסלאם. בהודו לא אחת לובשים מושגי ייסוד איסלאמיים צורה חדשה. הדברים מגיעים לידי כך שבמקומות פולחן שונים נוצרת מזיגה איסלאמית - הינדואית⁷.

⁵ לפי Brown, עמוד 26 לא הייתה עוד תקופה בה נתפשו מצבות קבורה בצורה כה מודעת על-ידי הנתינים, כפי שנתפשו בימי השושלת הסאידית (Sayyids) והלודית (Lodis). בסביבות העיר דלהי הוקם נקרופוליס עצום. מבני הקבורה הפשוטים בנויים במתכונת פאביליונים פתוחים שהמזבה מונחת במרכזם, בעוד המורכבים יותר מבנים של ממש המוקפים מתחם סגור בחומה עם בית שער וכן חדר מתים ומסגד בצד המערבי של המתחם. הסגנון הקודם, של קברים הבנויים בתוך מבני מצודה מיניאטוריים חדל במקום החלו לקום מבנים שנמצאו במרכז מתחם סגור.

⁶ ראה גולדציהר, עמודים 202-204.

⁷ אזכורים לאותה השפעה הדדית ניתן למצוא בגולדציהר, עמודים 202-206.

באבור, ראשון המוגולים, היה נצר לטימור לנג ולפי המסורת גם נצר לג'ינגיס חאן. ייחוס משפחתי זה הוא מקור שם השושלת 'מוגול', שפירושו 'מונגולי' בפרסית וערבית.⁸ ההשפעה התורכית המרכז אסייתית בשושלת הייתה חזקה, אם כי בהדרגה נעשתה יותר ויותר הודית ופרסית. בראשית דרכו שלט באבור על ממלכה קטנה באזור עמק פארגנה (Fargana), אך בעקבות ניסיונו הכושל להשתלט על סמרקנד (Samarkand) עקר דרומה. בשנת 1526 הביס את סולטן לוּדִי ששלט עד אז בצפון הודו וכבש את דלהי. בכתביו, 'באבור נאמה' (Babur Nama), הוא מותח ביקורת קשה על האקלים ההודי – החום והאבק, המנטאליזם המקומי, הפירות, הגנים הפרועים והאומנות המקומית ומרבה לשבח ולהלל את ארץ מוצאו. באבור נפטר לאחר ארבע שנות שלטון בהודו. השלטון עבר לבנו הומאיון. עם עלייתו לשלטון הומאיון כמעט והובס על ידי שאר שאה סורי (Sher Shah Suri), שליטו הצבאי של באבור (שהיה ממוצא אפגאני) בביהאר. בשנת 1540, לאחר תבוסתו בקרב, נמלט באבור לפרס, שב והשתלט על צפון הודו בשנת 1555, אך נפטר שנה לאחר מכן כשמעדר במדרגות ספרייתו בדלהי. בתקופת העדרו הניח שאר שאה תשתיות ארגוניות אדמיניסטרטיביות שהיו לו ולממשיכיו לעזר רב. עבדול פאתח ג'לאל אוד דין (Abdul Fatkh Jalal Ud Din), בנו של הומאיון, שלימים נודע בכינוי אכבאר (Akbar, 'הגדול') הומלך בגיל 14 תחת אביו⁹ ושלט עד לשנת 1605. בימי שלטונו של אכבאר הורחבה האימפריה והגיעה לשיא גודלה. בימיו נכבשו נסיכויות ראג'פוטיות רבות, אזור גוג'ראט של ימינו, בנגל שבמזרח תת-היבשת, קאשמיר ועוד. בצפון הגיעה ממלכתו עד כאבול וקנדהאר. יורשו של אכבאר היה בנו ג'האנגיר (Jahangir, 'כובש העולם'), שנהנה מאד מהממלכה המבוססת שהוריש לו אביו ולכן יכול היה להפוך לפטרון אומנויות רבות ולחיות חיי נהנתנות. בסוף ימיו היה השלטון בפועל בידי אישתו נור גהאן (Nur Jahan, 'אור העולם'). אביה, מירזה גהיאס בג (Ghiyas Beg Mirza Tehrani המכונה Itimad Ud-Daula), היה הווזיר הראשי באימפריה. במקום ג'האנגיר תפס את הכס בנו, שאה ג'האן (Shah Jahan), "שליט העולם" (שנים 1628-1658). הוא עלה לשלטון רק לאחר מזימת חיסול שיזם אסאף חאן (Asaf Khan), אחיה של נור ג'האן. הקורבן הראשי היה אחיו הבכור של שאה ג'האן – חוסרו (Khusrau). בתו של אסף חאן, ארג'ומאנד באבו בגם (Arjumand Babu Begam), נישאה לשאה ג'האן. לימים אף כונתה מומטאז מהאל (Mumtaz Mahal, 'נבחרת ההרמוני'). בימי שלטונו של שאה ג'האן ידעה האימפריה שפע ושגשוג, עם זאת ניסיונותיו להגדיל עוד את ממלכתו נכשלו – סימנים ראשונים לראשית החלשות השושלת. בעקבות מחלה בה חלה שאה ג'האן השתלט על הכס בנו אורנגזב (Aurangzeb, 'עיסור הכס'). הוא הפך לשליט בשנת 1658 בהוציאו להורג את יורש העצר המיועד של שאה ג'האן. במהלך שלטונו הוא השתלט על הסולטנות בדקאן (Deccan) והביא להרחבה ניכרת של האימפריה. אורנגזב נודע בהיותו מוסלמי אורתודוכסי אדוק. הוא שם קץ לגישה המתירנית והליברלית שאפיינה את קודמיו. הוא שלט עד 1707 והיה לאחרון השליטים המוגולים המשמעותיים. השליטים הבאים אחריו – שאה אכבאר II ו- I בהאדור (Bahadur) שאה II היו כפופים לחסדיהם של הבריטים. בימי שיאה הייתה השושלת דוגמה ומופת לעוצמה מדינית ארגונית ולפטרונות מדעים רבים, אומנות על סוגיה השונים וארכיטקטורה. חלק משליטיה ראו עצמם נציגי האל עלי אדמות, המגלמים בעת ובעונה אחת סמכות דתית ומדינית (אכבאר, ג'האנגיר ושאה ג'האן). הדבר ניכר בשמותיהם, בהתנהגותם ולא אחת בביטויים המופיעים בכתובים. הם האמינו ששלטונם נועד לרווחת העולם כולו¹⁰. לדעתה של החוקרת Koch, בהיותם של המוגולים מיעוט השולט על רוב שונה, הם השתמשו בארכיטקטורה כסממן שלטוני ייצוגי. לפי תפישתם תהילתו של השליט נמדדה (ונמדדת) במבנים המרשימים שהותיר אחריו. קנדהארי (Qasndahari), אחד ההיסטוריונים של אכבאר, מעיד על כך מפורשות וכך גם קאנבו (Kanbo), אחד ההיסטוריונים של שאה ג'האן¹¹. במסגרת זו מעניין לציין כי

⁸ ראה Koch, עמוד 10.

⁹ בארבע שנות שלטונו הראשונות, עד גיל 18 הסתייע בבאירם חאן (Bairam Khan), מהמקורבים לאביו.

¹⁰ ראה Koch עמודים 12-13.

¹¹ ראה Koch עמוד 13.

בניגוד לציירים בני התקופה, הארכיטקטים עצמם כמעט ואינם מוזכרים. באופן עקבי יצירתם מופקעת מרשותם ומוצגת באופן בלעדי כיצירתו של הפטרון. הסיבות לכך הוצגו לעיל.

2. קבורה באיסלאם

האמונה המוסלמית בנוגע למוות מתבססת בעיקר על כתבים המאוחרים לקוראן. בקוראן עצמו מובע קשר אדוק בין חיים למוות ובין מוות לתחייה¹². האל מתואר כמי שנותן חיים, לוקח אותם בכוא העת ומשיבם¹³. פסוקים 17-16 בסורא 80 יוצרים קשר חזק בין מוות לתחייה שהיא בריאה חדשה. הדבר בא לידי ביטוי גם בהחייאת האדמה על-ידי גשם¹⁴ (תופעת טבע הכוללת במיוחד במדבר, ערס הולדתו של האיסלאם). מוסלמי נקבר תמיד על גבו, כשפניו מוטים הצידה לעבר מכה. בהודו נוהגים המוסלמים לקבור את מתיהם כשרגליהם מופנות דרומה בעוד ראשם פונה צפונה, ומוטה מערבה.

המסורת המוסלמית גורסת כי אל הקבר מגיעים שני מלאכים¹⁵ בעלי עיניים כחולות ופנים שחורות בשם מונקר ונקיר (Munkar & Nakir). הם בודקים מעשיו של אדם ובעודו בקבר מעניקים לו כגמולו – יחס טוב או רע. מעשיהם של המלאכים נקראים "חיבוטי קבר". לפי האמונה החיבוטים נמשכים ימים אחדים. המלאכים בודקים את טיב מעשיו של המת דרך שאלות שונות. מסיבה זו, רגע לפני קבורת אדם, נלחשות באוזניו תשובות לשאלות המלאכים. כשמדובר בנפטר שהיה בחייו אדם מאמין השתלשלות האירועים כוללת את נטילת הנשמה אל הרקיע השביעי על-ידי מלאך המוות והיא שבה ומוחזרת אל הקבר לצורך שאילת השאלות. כשמדובר באדם לא מאמין, נשמתו איננה נלקחת לרקיע השביעי והיא מוצאת מגופו בכאב רב.

כעקרון, אוסר האיסלאם על הקמת מבני קבורה. אין לכך התייחסות מפורשת בקוראן, אך היא קיימת בחדית'. קיים ציווי המכונה תסוויית אל-קבור (Taswit El-Kubur), הימנעות מהשאת ציון קבר. לפי ציווי זה מותרת רק הקמתה של מצבה מחומרים מתכלים. האיסלאם ביכר הימנעות מפולחן קברים, במיוחד לאור העובדה כי מבחינה תיאולוגית לא מצא בעולם הזה שום חשיבות. כשנפטר מוחמד בשנת 632 לסה"נ, הוא נקבר תחת מרצפות ביתו באל-מדינה, ללא כל ציון מיוחד. כשבעים שנה לאחר מותו הגיע אל-ווליד והקים במקום מבנה קבר מפואר ובסמוך אליו מסגד. הקמת המתחם המקודש, הכולל מקום תפילה וכן מקום קבר, נבעה מהצורך העז של המאמינים בתיווך מוחשי בינם לבין האלוהות. בהעדר נביא פנו אל שנותר ממנו – המקומות בהם פסע, המקום ממנו עלה השמיים, שערות מזקנו והמקום בו נקבר. כך הלך והתפתח פולחן הקדושים המוסלמי, שזכה לפופולאריות הולכת וגוברת.

3. קווים מאפיינים למבני הקבר המוסלמים עד לתקופה הטימורית

מבני הקבר המוקדמים ביותר באיסלאם מוכרים מאזור בגדאד בעיראק. הם ניכרים במבנה ארובתי גבוה השואב אולי את השראתו ממגדלי הדממה הזורואסטים, שהיו נהוגים באזור זה עד להתאסלמותו וכן ממבנים ארכיטקטוניים נוצריים, מקורים בכיפה, המנציחים קברים או נקודות היסטוריות חשובות. הקברים המוסלמים הראשונים מתוארכים למאה השמינית – תשיעית לספירה. אדריכלות הקבורה המוסלמית תפשה תאוצה גדולה במהלך המאה התשיעית לספירה. בדומה לבני דתות אחרות גם באיסלאם הקברים היו בראש ובראשונה נחלתם של העשירים. מבנה הקבר הממשי הקדום ביותר המוכר הוא קובת אל-סולייביה (Qubbat El-Sulaybiyya), שהוקם בין השנים 862-892 לסה"נ¹⁶ עבור הח'ליף העבאסי אל-מונתצר (Al-Muntasir). זהו מבנה מתומן,

¹² ראה: קוראן, סורא 23 פסוקים 16-12.

¹³ ראה: קוראן, סורא 22 פסוקים 65-66 וסורא 30 פסוקים 39-40.

¹⁴ ראה: קוראן, סורא 16 פסוקים 65-67 וסורא 35 פסוקים 9-10.

¹⁵ ראה מאמרו של Welch.

¹⁶ המבנה נמצא בתוך אחד הארמונות שהקים אל-מונתצר.

בעל ארבע כניסות ובעל מבנה פנימי אוקטגוני¹⁷. הוא הוקם על-ידי אמו הנוצרית של הנפטר (המשויכת לדת בה אדריכלות הקבורה והמרטיריה הייתה מקובלת ומוכרת). בעקבות הקמת קבר זה נקברו במקום שני ח'ליפים נוספים. האדריכלות הססאנית הביאה בהשראתה מבנה ריבועי בעל ארבע כניסות המכונה בפרסית צ'הר טאק (Char Taq, 'ארבע שערים') ובמרכזו אולם כס או קבר. מעל המרכז – כיפה, סמל לחופת הרקיע ומכאן גם למלכות בחדר עליון. בשנת 943 לסה"נ הוקם בבוכרה מבנה קבר על פי מתכונת הצ'האר טאק – המוזוליאום של השושלת הסמאנית (Samanids) המרכז אסייתית. המבנה מוגבה מעט מסביבתו השקועה, כהדגשה לחשיבותו. הכיפה על מבנה הקבר מונחת על גבי סקווינצ'ים, הפתרון הפרסי להנחת כיפה עגולה על גג ריבועי.

בין השנים 1000 ל-1200 לספירה הוקמו בפרס מוזוליאומים רבים דמויי מגדלים, השואבים אולי את השראתם ממגדלי הדממה המשמשים לקבורה את בני הדת הזראטוסטית. אחת הדוגמאות המוקדמות ביותר למבנה קבר¹⁸ מסוג זה הוא קבר גונבאד כבוס (Gunbad Kabus) משנת 1006. הוא הוקם בפרס, במקום הנקרא גורגאן (Gurgan). תוכנית הקרקע שלו דמוית כוכב וגגו הקוני מתנשא לגובה של 51 מטרים מעל הקרקע. לכל אורכו שתי רצועות עיטוריות בלבד. הן מכילות כתובות קוראניות הנוגעות לעולם הבא ולנפטר¹⁹. מגדל קבורה נוסף הראוי לציון במסגרת סקירה זו הוקם בשנת 1075 בדמבאנד (Demavand) שבאיראן. הוא נמוך מגונבאד כבוס, אך המעניין בו הוא חתכו המתומן וכן העובדה שלכל זווית שבו הוצמד מגדל אחוז. בשנת 1179 הקים הח'ליף אל-נאצר (El-Naser) מבנה קבר לאמו. הקבר, הנמצא בבגאדאד, מכונה סיטא זוביידה (Sittah Zubaidah). זהו מבנה קבר מתומן ומעליו מגדל סקווינצ'ים ההולך וצר כלפי מעלה. לקומפלקס כולו יש מבנה מקדים המזכיר מעט את מתכונת הצ'האר טאק.

תנופה גדולה נוספת בארכיטקטורת מבני הקבורה נודעה בימי השושלת הטימורית במרכז אסיה (מאה 14). המבנים הטימורים (למין הראשון – Ahmad Yasavi, שנבנה בטורקיסטאן בין 99-1391) ניכרים במונומנטאליות רבה ובחוש פרופורציה מפותח. הטימורידים הפכו את קירות המבנה למקומרים, דבר שאיפשר להגדיל את שטח הרצפה תוך הקטנת הכיפה²⁰. השימוש המשולב בין סקווינצ'ים לפנדנטיבים הביא להתפתחות מארג של קמרונות צולבים, דמויי עפיפונים שבמקורם היוו בסיס ארכיטקטוני, אך במרוצת הזמן הפכו לעיטוריים בלבד. שיטת הקירוי הביאה לכך שתמיד היו חדרים קטנים היקפיים וצמודים לאולם המרכזי. גור אמין (Gur Amin), שבסמרקנד, קברו של טימורלנג עצמו, בנוי בצורה זו. הוא מורכב מאולם גבוה מקורה בכיפה כפולה גבוהה מאד וצמודים אליו ארבעה איוואנים המרחיבים את האולם המרכזי. בחזית הקבר ניצבים שני מינארטים דקים ולפניהם שער כניסה במתכונת פישטק. הקבר כולו מכוסה פסיפס צפוף של אריחים מזוגגים. למין המאות ה-15 וה-16 הופיע במרכז אסיה ובאיראן הספאווית (Saffavids) האלמנט הארכיטקטוני של הגן המרובע, הכולל שער מעוטר, פאביליון מרכזי, בריכות השתקפות וחדרים עם קירור של מגדלי רוח. ראשוני המוגולים – באבור והומאיין, לבטח שאבו מכור מחצבתם. באבור ידוע בהתרפקותו על הגנים המרובעים המסודרים, שנתפשו בעיניו תמצית האסטטיקה והסדר. בהודו, ארץ גלותו, הוא עשה כל שביכולתו כדי לתכנן ולהקים גנים כאלו כדי לשוב בהם את נפשו העורגת לשוב צפונה. לפי כל התיאורים²¹, היה ארמון הנהרות הצף של הומאיין²² הבנוי

¹⁷ Brunce טוען בעמוד 7 כי ניתן למתוח קשר ישיר בין צורת מבנה קבר זה לבין מקדש דיוקליטיאנוס בספליט, Split, שבקרוואטיה (250 לסה"נ) וכנסיית סן ויטלה, San Vitale, בעיר ראוונה, Ravenna, שבאיטליה (547-626 לסה"נ). טענתו היא כי הספרה 8, הבאה לידי ביטוי בשמונה צלעות המבנה האוקטגוני, בעלת משמעות. במסורת המוסלמית ישנם 8 גני עדן וכן 8 מלאכים הנושאים את כס אללה.

¹⁸ ייתכן כי מדובר בציון קבר ולא במקום קבורה ממש. במבנה אין מצבה. כבוס הונח לאחר מותו בתוך ארון זכוכית שהשתלשל מהכיפה הקונית, כשפתחים קטנים במבנה מאירים אותו. העדר המגע באדמה, הנתפשת כקדושה בדת הזראטוסטית, מהווה אולי את ההשראה למבנה כולו.

¹⁹ כבוס היה שליט סלג'וקי ממוצא תורכי.

²⁰ ראה Golombek, עמודים 44-45.

²¹ ראה Golombek, עמוד 48.

²² ישנם תיאורים רבים של הארמון. הוא היה בנוי מארבע יחידות וביניהן ארבעה מעברים. מסופר שנשתלו בו עצי פרי ופרחים וכי במרכזו נמצאה בריכת גן העדן (Kawthar). הארמון שט על נהר היאמונה בין הערים דלהי לאגרה.

במתכונת מתומנת של השט בהישט (Hasht Bihisht). אין ספק כי הארכיטקטים של המבנים המוגולים הראשונים היו מרכז אסיתיים או שהתלמדו במרכז אסיה. למשל, ארכיטקט קבר הומאיון אשר הגיע מבוכרה²³.

4. קבורה בהודו

עד הגעת האיסלאם לתת יבשת הודו לא מוכרת בה קבורה המונית ובוודאי שלא קבורה מהודרת לאנשי שלטון ומדינה. קבורה הוכרה בהודו בנסיבות מסוימות בלבד לאנשי דת וכן לחולים במחלות מדבקות שונות (לדוגמה אבעבועות שחורות), לנשים הרות ולעוללים רכים אולם היא נעדרה כל ציון פיסי מובהק (ותמיד הייתה קיימת גם אופציית השלכת הגופה לנהר). עם עליית הבודהיזם מוכרת לא אחת קבורה במבני סטופה (ששימשו מלכתחילה לציון נקודות מקודשות ולא בהכרח לקברים). קבורה זו הייתה שמורה בראש ובראשונה לאנשי דת.

לפי תפישת העולם של הדתות המקומיות בהודו (בראש ובראשונה הינדואיזם), המוות נתפש כשלב נוסף בחיים ועוד יותר מזה – כשלב בין חיים שהסתיימו לחיים העומדים להתחיל. לפי הקונספציה בה הנפש (אטמאן, Atman) היא נצחית, המוות נתפש כהחלפת גוף גרידא, דבר המומשל לא אחת להחלפת בגדים. תפישה זו של התגלמות חוזרת ונשנית של הנפש במופעים פסיים שונים, מוכרת מטקסטים קדומים רבים. עם זאת, בתפישת המוות ההינדית קיימות סתירות מסוימות. אין זה המקום לעמוד עליהן בהרחבה, אולם יש טעם להזכירן. לצד האמונה בנצחיות הנפש קיימת אמונה בכך שהמתים, האבות, נותרים לשכון בעולמות עליונים ויש לסגוד להם ולתמוך בהם²⁴. אמונה זו לכאורה סותרת לחלוטין את תפישת המוות ואת האמונה כי השריפה המכלה את הגוף משחררת את הנפש ומאפשרת את הלידה מחדש, אולם היא מתקיימת בתוך פולחן השראדהה (Sradha), 'פולחן האבות' במקביל ולאחר קיום טקסי השריפה. חשוב לציין כי גם משנבנו ציוני קבר, בפרט בתקופה בה היכה הבודהיזם שורש בהודו (מהמאות הראשונות לספירה ועד המאה ה-12), הם נעדרו הפאר והמונומנטליות שאפיינו לימים את הקברים המוסלמים שבהם תעסוק עבודה זו.

ב. דוגמאות מייצגות למבני קבר מוסלמים בהודו

1. קבר סולטן גהארי (Sultan Ghari)

תאריך: 1231

היסטוריה: הקבר נבנה על-ידי אילתותמיש עבור בנו, Nasir Ud-Din Muhammad, שנפטר בשנת 1228. למרות שנהוג לתאר את קבר אילתותמיש כקבר המונומנטלי המוסלמי הראשון בהודו, זהו למעשה הראשון, המקדים אותו בחמש שנים.

מיקום: דלהי

כיוונים כלליים: המתחם כולו בנוי על ציר הפונה ממזרח (כניסה ראשית) למערב (קיר הקיבלה). כניסות נוספות, משניות, נמצאות מדרום ומצפון.

מבנה: הקבר בנוי מתחם חומה ריבועי שמגדלי פינה אחוזים בו. בקצהו המערבי, בסמוך לקיר הקיבלה, ישנו אזור מקורה, נתמך על-ידי עמודי אבן וירידה לקריפטת הנמצאת מתחת למרכז הרחבה. מיקום הקריפטת מודגש על-ידי מסד מתומן מוגבה שייתכן ונשא מעליו פאבליון.

גן: אין.

חומרי בנייה: אבן חול מקומית וטיח.

²³ ראה Golombek, עמוד 48 ו-Lowry, עמוד 133. מצוין כי שם הארכיטקט הוא מיראק מירזה סאיד גהיאט (Mirak Mirza Sayyid Ghiyas) וכי הוא פעל קודם הגעתו להודו בבוכרה ובהרט, כלומר מערס הארכיטקטורה הטימורידית במרכז אסיה.
²⁴ ראה מאמרו של Knipe.

חזית: ישנו מימד צירי היוצר מעין חזית המשכית: מהכניסה המזרחית הגדולה, דרך המסד המוגבה שבמרכז החצר ואל האלמנט הארכיטקטוני יוצא הדופן במרכז קיר הקיבלה, שבו גם הירידה לקריפטה.

שער: למתחם שלוש כניסות. הראשית ממזרח.

קירוי: מהפאבליון, אם היה, לא נותר זכר. המבנה הקטן הצמוד לקיר הקיבלה בנוי עמודים ונושא גג פירמידלי.

עיטורים חיצוניים: אין, למעט שקעים דמויי איוואנים בחומה החיצונית.

עיטורים פנימיים: אין.

מצבה: נמצאת בקריפטה. ייתכן והייתה מצבה נוספת במרכז המסד המתומן שבמרכז החצר.

התייחסות דתית: המתחם כולו בנוי באופן צירי לעבר מכה. בקיר הקיבלה ישנו מיח'ראב.

סיבה לבחירתו: הקבר המוסלמי המונומנטאלי המוכר הראשון בהודו.

2. קבר אילתותמיש (Ilutmish)

תאריך: 1236

היסטוריה: אילתותמיש, יורשו של קוטוב א-דין אייבק, היה השליט המוסלמי השני בדלהי. הוא פיאר והוסיף לקומפלקס הקוטוב מינאר, בנה את קיר החזית הקדמי, המפואר, במסגד הראשון באג'מר, הגדיל ופיאר את חזית קוות אל-איסלאם והקים קברים לבנו ועבורו²⁵.

מיקום: קומפלקס קוטוב מינאר, בסמוך לדלהי. הקבר נמצא מאחורי המסגד שהורחב בימי הנקבר (כלומר, בכיוון הקיבלה) בזווית מסוימת צפון מערבית להרחבה. הקבר נעדר מיקום מיוחד. הוא הוצמד לקומפלקס דתי המוקדם ממנו.

כיוונים כלליים: הכניסה הראשית ממזרח. כניסות צדדיות ישנן מצפון ומדרום. קיר הפונה מערבה אטום ויש בו מיח'ראב מעוטר.

מבנה: מבנה ריבועי בחיצוניותו (אורך כל צלע – 42 פיט), אך מתומן בחלקו הפנימי. הפינות נשברו על-ידי סקווינצ'ים מודגשים שבתוכם חבויה גומחה גדולה. ניכר בבירור הקירוי בקורבלינג של הקשתות ובחצאי הכיפות הנמצאות ברום הפינות. המתומן הפך בחלקו העליון לבעל 16 צלעות, על-ידי פנדנטיבים הנשענים על אבני משען מעוצבות היטב. כיפת הגג קרסה. יש להניח שכדי להראות פרופורציונאלית לחלל המקורה תחתיה וליתר חלקי המבנה, הייתה הכיפה צריכה להתנשא לגובה רב. יש להניח שכיוון שנבנתה בשיטת הקורבלינג, היא הייתה פחוסה למדי ולכן גם לא פרופורציונית.

גן: אין.

חומרי בניה: אבן חול אדומה. המצבה עצמה מצופה לוחות שיש לבן.

חזית: הפתח הראשי ממזרח, מול קיר הקיבלה.

שער: אין כל שער חיצוני מלבד שערי הכניסה הקבועים בשלושה מתוך ארבעת קירות מבנה הקבר (למעט קיר מערב).

קירוי: כיפה גדולה, פחוסה, מונחת על סקווינצ'ים. הכיפה קרסה בזמן לא ידוע. הצורות המקושטות מדומות ואינן עשויות מאבנים מסותתות בהתאמה כשבראשן אבן ראשה, אלא נדבכים ישרים, מפולסים המונחים כך שהם יוצרים מראה קשת על-ידי סיתות מתאים בקצותיהם.

עיטורים חיצוניים: תגליפים. מוטיבים הינדיים רבים כגון חצי צ'אקרה, לוטוס, פעמון בשילוב עם כתובות ועיטורים מוסלמים (גיאומטריים ומשובצים). השילוב בין המוטיבים נראה הארמוני ביותר.

עיטורים פנימיים: הקירות מגולפים לחלוטין. העיטורים גיאומטריים ופלוראליים ונוספות עליהם כתובות (בעיקר סביב המיח'ראב). רוב העיטורים מופיעים ברצועות אופקיות, למעט קשתות הדמה, הנישות והעמודים האחוזים.

²⁵ לפי ספרים מסוימים, למשל Bunce, לא אילטוטמיש בנה את קברו אלא בתו Raziyah Begam.

מצבה: המצבה נמצאת במרכז המבנה. היא בנויה מאבן חול אדומה ומצופה בפאנלים משיש לבן מגולף. בתחתיתה מסד מלבני מדורג ובראשו אבן מלבנית שחלקה העליון עשוי שני שיפועים. בצדי המסד עיטורים מגולפים. האבן העליונה חסרה כל עיטורים שהם. לא מתוארת בספרות קריפטא, אם כי יש מקום לשער שהיא קיימת.

התייחסות דתית: ברור לחלוטין שמיקום הקבר נבחר כך שיימצא לצד מסגד קוות אל-איסלאם והמינארטים – המסגד הראשון בהודו (הוקם לראשונה על-ידי קוטוב א-דין בשנת 1190) שלימים היה כל כולו אמירה איסלאמית נטועה בלב ארץ שבה שלטת דת שונה. בנוסף, ישנה התייחסות דתית במבנה הקבר עצמו וללא קשר למתחם בו הוא נמצא. הקיר המערבי הוא היחיד שנבנה אטום והותכן בו מית'ראב מעוטר להפליא, בין השאר בכתובות קוראניות.

סיבה לבחירתו: הקבר המונומנטאלי השני המוכר בהודו ובו שילוב מעניין של מוטיבים וסגנונות.

3. קבר גהיאס אוד-דין טוגלוק (Ghiyas Ud-Din Tughluq)

תאריך: 1325

היסטוריה: מייסד השושלת הטוגלוקית. גהיאס אוד-דין היה איש צבא²⁶ בעל אוריאנטליזם לוחמנית, דבר הניכר היטב במבנים בני תקופתו ומימי יורשיו. הוא ידוע גם בכינויו גהאזי טוגלוק (Ghazi Tughlaq), סופו שנרצח על-ידי בנו אשר השלים את בניית קברו²⁷. הקבר מסמל את 'ברכת הלוחם'²⁸. ברכתו השורה של גהיאס היא שהיקנתה למקום את שמו: דראול אמאן (Daru'l Aman, 'משכן השלום').

מיקום: דלהי. בשרידי העיר טוגלוקאבאד. באופן מפתיע נותר הקבר לעמוד על תלו בעוד רוב העיר חרבה. במקור, ניצב על אי סלעי במרכזו של אגם מלאכותי. סביבת מבנה הקבר מוקפת חומה מבוצרת לא סימטרית, שכנראה תוחמת את קו הסלע הטבעי. בחומה מגדלים עגולים אחוזים.

כיוונים כלליים: מבנה הקבר עצמו פונה לעבר מערב, אל קיר הקיבלה. הכניסה למתחם המבוצר היא מכיוון צפון מזרח. מבנה הקבר לא ניצב בשום יחס מתוכנן אל הביצורים (קירותיו אינם מקבילים לאף אחת מהחומות ואין הוא ניצב במרכז המתחם המבוצר).

מבנה: מבנה ריבועי, דמוי מצודה מבוצרת שקירותיה החיצוניים, נטויים כמקובל בסגנון הבניה הטוגלוקי (בעוד הקירות הפנימיים מאונכים). בכל צלע ישנו פתח כניסה עשוי קשת, למעט פאת מערב, שבה קשת דקורטיבית אטומה. בקשתות משולב גם משקוף עשוי קורת אבן, בהתאם לצורת הבניה המקומית²⁹. המצודה, המקיפה את הסלע עליו היא בנויה, עשויה בצורת פנטגון שצלעותיו לא שוות. בכל אחת מפנינתיה מגדל עגול גדול. במתחם הקבר ישנם כמה תאים תת-קרקעיים ששימשו ככספות או כמקלט. אין להם קשר למקום הקבורה עצמו. מידות: אורכה החיצוני של כל צלע של מבנה הקבר הוא 45 פיט (13.72 מ'). גובה המבנה, ממסד עד טפחות קרוב ל- 80 פיט (כ- 26.5 מ').

גן: אין. במקור היה אגם מלאכותי היקפי.

חומרי בניה: אבן חול אדומה ושיש לבן³⁰.

²⁶ גנרל בצבאו של סולטן אללה אוד-דין.

²⁷ קבר פיירוז טוגלוק (Firoz Tughluq), בהאוס קאס (Hauz-Khas) בדלהי משנת 1388, נבנה במתכונת דומה ביותר. ניכרת בו שמרנות דתית גדולה יותר שבאה לידי ביטוי בהימנעות משימוש בצ'אג'ה, אמלאקה וקאלאסה (עם זאת, נעשה שימוש בקורות לתמיכת הקשתות). בקבר זה מופיע לראשונה מעקה אבן העשוי מוטות אבן מאונכים ושתי קורות אבן אופקיות ביניהם. המעקה נמשך לאורכו הדרומי של מסד הקבר. ההשפעה המתבקשת כאן היא מאתרים בודהיסטיים קדומים, כגון מאטורה (Mathura) ובמיוחד סאנצ'י (Sanchi). באתרים הבודהיסטיים המעקה נועד לתחם בתוכו את גבולותיו של אזור מטוהר קדוש.

²⁸ בערבית Baraka. בדומה לקבריהם של אנשי דת שמיוחסת לפקידה אותם יכולת מחוננת של קיום נסים והגשמת משאלות.

²⁹ ב-Nat imm, עמוד 15 מציון כי זוהי טכניקת בניה הינדית, דבר לחלוטין לא מדויק (ולראיה, לא היו קשתות בהודו קודם להגעת האיסלאם).

³⁰ לראשונה מוכר שימוש משולב בשיש ובאבן חול אדומה בעלי דרוואזה, שער הכניסה למתחם הקוטוב מינאר בדלהי. השער הוקם בשנת 1310.

חזית: אין חזית.

שער: הכניסות למבנה הקבר עצמו עשויות קשת מחודדת מעט עם משקוף. בחלקה העליון עשויה הקשת שיש לבן אשר צדו הפנימי (כל קימור הקשת) עשוי בצורת רמחים מגולפים באבן הפונים אל פנים הקשת³¹. הכניסות נמצאות בשלושה עברים. בקיר מערב ישנה קשת אטומה. מכלול הכניסה לקבר תוכנן כך שישמש מלכודת למנסים לפרוץ דרכו. למתחם כולו שער קטן, חסר כל אלמנט עיטורי.

קירוי: כיפה עשויה שיש לבן, נישאת על גבי ארבע סקווינצ'ים. בראש הכיפה, להבדיל מהחוד האיסלאמי המוכר, נבנו אמלאקה (Amalaka) וקלאסה (Kalasa), עיטורים שמקורם בעיטורי ראש השיקהארה (Sikhara) – מגדלי המקדשים.

עיטורים חיצוניים: אין, למעט השילוב בין אבן החול האדומה לשיש. בפנים הקשתות ישנו מוטיב מגולף מעניין, דמוי רמחים. הוא תואר בסעיף העוסק בשער.

עיטורים פנימיים: אין.

מצבה: במרכז האולם, תחת הכיפה, ניצב סרקופג דמי. הקבר האמיתי נמצא בקריפטה.

התייחסות דתית: בפאת מערב אין מעבר, אלא קשת אטומה דקורטיבית, מפנים ומחוץ, המציינת את כיוון התפילה למכה.

סיבה לבחירתו: בהתעלם מהמאפיינים המיליטנטיים הייחודיים לארכיטקטורה הטוגלוקית (הנוגעים פחות לענייננו), קבר זה מהווה דוגמא טיפוסית מעניינת למבנה הקבר המרובע. ניכרת בו קפיצת מדרגה גדולה בכל הנוגע להקמת כיפה גבוהה ופרופורציונית יותר למבנה.

4. קבר מובארק סאיד (Mubarak Sayyid)

תאריך: 1484.

היסטוריה: קברו של אחד השליטים הסאידיים, אין לבלבלו עם קברו של אדם בעל שם זהה הנמצא בדלהי³².

מיקום: מחמודבאד (Mahmudabad), כ- 20 ק"מ מחוץ לאחמדבאד (Ahmedabad) במחוז גוג'ראט.

כיוונים כלליים: המבנה כולו בנוי על ציר מזרח-מערב. הכניסה הראשית ממזרח והקיר המערבי פונה למיח'ראב.

מבנה: מבנה הקבר מושתת על מתכונת מקדש הינדי³³. החלל הפנימי המוכר ממקדשים הינדיים כקודש הקודשים המכונה גארבה גריהה חסר כאן. תחתיו קיים חלל אחיד הפתוח בצורה אחידה לכל עבר ודומה יותר למסגד במראהו הכללי (מעין העצמה והרחבה של המאנדפה לכלל השטח הבנוי). השוני בין אזור הקבר ליתר חלקי המבנה הוא צפיפות העמודים וסוג הקירוי. בגלל הרווח הגדול שנוצר ביניהם מושתתת מעליהם כיפה גדולה. המבנה בכללותו מזכיר את מקדש לדה חאן (Ladh Khan) באייהול (Aihole), בדרום מחוז קרנאטקה³⁴. את המבנה כולו תומכים 60 עמודים, בעוד את הקבר עצמו מקיפים שמונה.

גן: אין.

תומרי בנייה: אבן חול מקומית.

חזית: בדומה למקדשים הינדיים, מבנה הקבר נראה שונה מכל כיוון. בחזית ישנם שמונה עמודים לרוחב המבנה. מקדים להם גרם מדרגות מונומנטלי המעפיל אל מרומי המסד. צורת גרם המדרגות מעין ח' הפוכה. לצד החזית ישנו דגש גדול על הצדודית האורכית, כפי שהיא נראית מהצד, כפי היא מדגישה את הנקודה החשובה ביותר – מקום הקבר.

³¹ מוטיב זהה לחלוטין ניתן למצוא בשער עלאי (Alai Darvaza) בקומפלקס הקוטוב מינאר. מן הראוי לציין כי חוקרים שונים, ביניהם Brown ונאט (ראו Nat imm, עמוד 19) טוענים כי שער עלאי מהווה מעין פרוטו טייפ לכל מבני הקבר הריבועיים. הערה זו מעניינת ומעט מתמיה שכן השער בולט בתבניתו המלבנית (הכניסה מצדו הרחב) בעוד שכל מבני הקבר בנויים במתכונת שווה מכל העברים.

³² קבר מתומן שהוקם בשנת 1434, חמישים שנה קודם להקמת הקבר בגוג'ראט.

³³ בדומה לקברו של סאיד אוסמאן ראוחה (Said Usman Rauza) באוסמאנפור (Usmanpur), שנבנה בשנת 1460, אך פחות מפותח ממנו. מתכונתו – מסד ריבועי מוגבה שעליו ריבועים דו-קומתיים. במרכז מסודרים העמודים בצורת מתומן בתוך ריבוע ובמרכזו הקבר. המתומן הוקף בג'אלי – לוחות אבן מגולפים לכדי סבכה.

³⁴ על דמיון זה ראו גם Bunce עמודים 86-89.

שער: ישנו שער המהווה את הכניסה הראשית למבנה ושלוש כניסות נוספות מצפון, מדרום ומערב.

קירוי: בין העמודים קירוי קורבלינג, כנהוג במקדשים הינדיים. מעל נקודות חשובות לאורך ציר האורך האמצעי של המבנה בנויות כיפות. הכיפה הגדולה ביותר נמצאת מעל הקבר עצמו וסביבה ארבעה צ'אטרי. שני צ'אטרי נמצאים גם בפינות המבנה מעל הכניסה הראשית. בראש הכיפה הגדולה ישנה אמלאקה אופקית.

עיטורים חיצוניים: אין עיטורים, למעט שינוי בולטות סביב כל במבנה ובראש התוף של הכיפה הראשית.

עיטורים פנימיים: בפנים המבנה ישנם עיטורי גבס וסטוקו.

מצבה: מצבה גלויה נמצאת במפלס הרצפה, תחת הכיפה. מהספרות לא ידוע האם ישנה מצבה נוספת בקריפטה.

התייחסות דתית: המבנה כולו ממוקם כך שהוא פונה מערבה, לעבר מכה, אולם אין כל התייחסות מיוחדת או סגירה בקיר הקיבלה או ציון כלשהו של מיח'ראב. יתירה מזאת – ישנה כניסה למבנה גם ממערב.

סיבה לבחירתו: מבנה הקבר מהווה דוגמא נפלא לנטילת אלמנטים מובהקים מהארכיטקטורה ההודית הדתית והתאמתה לצורכי הקבר המוסלמי. הוא חריג ביותר בהיותו בעל כניסה ממערב ובהיותו נעדר ציון כלשהו של קיבלה או לפחות מיח'ראב.

5. קבר סיקאנדר לודי (Sikander Lodi)³⁵

תאריך: 1517-1526

היסטוריה: שושלת לודי ירשה את השלטון מהשושלת הסאידית (Sayyids) ושלטה בין השנים 1451-1526. סיקאנדר ידוע בעיקר בכך שהעביר את בירתו מדלהי לאגרה (ומכאן שם מקום קבורתו של אכבאר – סיקאנדה). מצבה זו היא המצבה האוקטגונית³⁶ האחרונה של סולטנאט דלהי.

מיקום: דלהי. שטח מישורי לחלוטין.

כיוונים כלליים: הכניסה למתחם הקבר מדרום. ממערב לו ישנו מסגד³⁷.

מבנה: קבר מתומן³⁸ עב קירות שבכל צלע פתח הנפתח אל וראנדהא היקפית. בכל צלע חיצונית של הוראנדהא ישנן 3 קשתות (24 כניסות בסך הכל³⁹). פינות המבנה נטויות, מן הסתם בהשפעה טוגלוקית. מידות: אורך כל צלע 30 פיט (כ- 9 מ'). רוחב המבנה 74 פיט (22.4 מ') וגובהו הכולל: 54 פיט⁴⁰ (16.3 מ').

גן: מבנה הקבר הוקף גן.

חומרי בנייה: אבן חול מקומית וטיח.

חזית: למבנה הקבר עצמו אין חזית, מראהו זהה מכל העברים. חזית המתחם איננה מתוארת בספרות.

שער: הכניסה הראשית למתחם היא דרך שער מעוטר בדרום. הכניסה אל הקבר עצמו אפשרית גם ממזרח ומצפון. כיוון מערב חסר כניסה. הוא שנשמר אטום וקבוע בו מיח'ראב.

³⁵ את מבנה קבר זה מקדימים קבריהם של מובאראק סאיד (Mubarak Sayyid) שנפטר בשנת 1434 ושל מוחמד סאיד (Muhammed Sayyid) שנפטר בשנת 1444. שני מבני קבר אלו מהווים יחידות עצמאיות מבודדות. גם אם היו חלק ממתחם היקפי גדול יותר, לא נותר לו זכר. מצבתו של סיקאנדר לודי מסוגנת ומגובשת יותר מבחינת תכנון כולל של קומפלקס.

³⁶ בתקופת שושלות סאיד (Sayyid) ולודי (Lodi) בולטת ביותר חלוקה בין מבני קבר בצורת מתומן לבין מבני קבר בצורת ריבוע. קברים בצורת מתומן שמשו כקברי השליטים עצמם בעוד קברים ריבועיים שמשו לאנשי אצולה ולפקידים שלטוניים. לעיתים, למשל באחד ממבני הקבר של שליטי לודי באגרה, ייתכן קבר ריבועי שחללו הפנימי מתומן, אולם זוהי דוגמא יוצאי דופן. שני הדגמים של מבני הקבר מקורים בכיפה, הנישאת לרוב על-גבי סקווינצ'יים וסביבה צ'אטרי.

³⁷ המצאו של מסגד כיחידה ארכיטקטונית הבנויה בזיקה ישירה אם כי נפרדת לחלוטין ממבנה הקבר עצמו מופיע גם בקברו של פיירוח חאן (Firoz Khan) באגרה משנת 1647.

³⁸ דוגמאות למבנים ריבועיים בני התקופה: בארה גומבאד (Bara Gumbad), צ'וטה חאן קה גומבאד (Chota Khan Ka Gumbad), שיש גומבאד (Shish Gumbad) ועוד. מבחוץ נראים מבנים אלו כמחולקים לשתיים ושלוש קומות, אולם בפועל הם מורכבים מחלל פנימי אחד גדול.

³⁹ Bunce טוען כי למספר 24 ישנן משמעויות קוסמיות. למשל כוכב בעל 24 פינות או 24 שעות היממה.
⁴⁰ גובהו של מבנה הקבר של מובאראק סאיד הוא 50 פיט. כיפתו פחוטה יותר. בהיותו מבנה מוקדם יותר לא התייחסו המתכננים אל קיצורי פרספקטיבה במבט מלמטה ואל אלמנטים ארכיטקטוניים אחרים החוסמים את מראה הכיפה. בקברים הבאים הוגבהה הכיפה והצ'אטרי שסביבה כך שידאו לעין המתבונן. לדבר הייתה תרומה פרפורציונית ניכרת.

קירוי: כיפה גדולה, כפולה, וסביבה 8 צ'אטרי⁴¹.

עיטורים חיצוניים: כרכוב, שינויות עם רקע אטום. מעקה היקפי לכיפה. בראש הכיפות כולן חסר עיטור.

עיטורים פנימיים: תיאור פנים הקבר בספרות איננו ברור. ככל הנראה יש בו עיטורי סטוקו דלים.

מצבה: בספרות לא מתוארת קריפטה, אם כי יש מקום לשער שהיא נמצאת.

התייחסות דתית: הקבר פתוח מכל הכיוונים למעט ממערב. מסגד נבנה בצד המערבי של המתחם.

סיבות לבחירתו: מבנה הקבר מהווה דוגמא מצוינת לאב הטיפוס של הקבר המתומן. כאן מתוארת מתכונת משוכללת יותר; המתומן עצמו שוכן בתוך קומפלקס גדול יותר.

6. קבר שר שאה (Sher Shah)

תאריך: 1545

היסטוריה: קברו של השליט האפגאני בביהאר, יריבו של הומאיון. בשנת 1540 הביס אותו והשתלט על כל צפון הודו בעוד הומאיון עצמו גלה לפרס. כעבור 15 שנה, ב-1555, שב הומאיון להודו ובסיוע פרסי הביס את שר שאה. האיש נחשב כאיש שלטון מעולה. במהלך 15 שנות שלטונו הניח תשתית אדמיניסטרטיבית ראויה להתפאר שהמוגולים עשו בה שימוש רב. ככל הנראה בנה שר שאה את מבני הקבר השונים מיד לאחר השתלטותו על דלהי. יש מקום להניח שרצונו היה להנציח את הישגיו בעזרת אותם מבנים⁴².

מיקום: ססאראם (Sasaram), מחוז ביהאר. ממוקם בלב אגם מלאכותי⁴³ שאורכו 1400 פיט (כ- 424 מ'). מוליך אליו מעבר יבשתי. הקבר נבנה במרחק קרוב ובזיקה לדרך הסחר הראשית ביותר בצפון הודו, Grand Trunk road⁴⁴.

כיוונים כלליים: המתחם כולו פונה מערבה. הכניסה למתחם בשביל גישה מצפון. אין עליה אל הקבר מכיוון קיר הקיבלה (מערב), אלא רק משלושת הכיוונים האחרים.

מבנה: מתומן מדורג, עשוי שתי קומות ותוף הנושא את הכיפה המרכזית. שלושת המפלסים הולכים ונעשים נמוכים יותר פרופורציונאלית. מפלס הקרקע הוא הגבוה ביותר והבאים אחריו הולכים וקטנים. אין בקבר כיפה כפולה ולכן נוצר חלל פנימי גבוה (90 פיט). הקבר בנוי על מסד ריבועי, המונח בהטיה מסוימת על מסד מרובע אחר, כך שייפנה לעבר מכה⁴⁵. בפנינתיו של המסד העליון צ'אטרי מתומנים (פאביליונים מאסיביים) המהווים ארבע יחידות עצמאיות המקיפות את הקבר. בכל אחד משני מפלסי הגג, מעל כל זווית, ישנם צ'אטרי מתומנים. הם אלו שיוצרים את המקצב של המבנה. ישנו מעבר מריבוע לאוקטגון ומאוקטגון לעיגול. חתך צד של מבנה הקבר יוצר מעין משולש כנגד הרקיע, צללית ששואבת מהשראתה של בניה הינדית טיפוסית. הקבר גדול, רוחבו 250 פיט (כ- 76 מ'). בקומה הראשונה ישנה וראנדהא היקפית. בכל צלע שלה שלוש קשתות (סה"כ 24, כלומר מתכונת זהה לזו שהוצגה בקברים מתומנים אחרים).

גן: אין, המבנה מוקף מי אגם.

חומרי בנייה: אבן חול מקומית שמקורה במחצבות צ'הונאר (Chunar) הסמוכות.

⁴¹ בקבר זה מופיעה לראשונה בקבר הודי כיפה כפולה. ניסיון ראשון לבניית כיפה כפולה נעשה בקברו של טאג' חאן בערך בשנת 1501, אולם בקברו של סיקאנדור לודי הגיעה הכיפה הכפולה לידי גימור. רעיון הכיפה הכפולה צמח מתוך רצון להגביה את המבנה כולו ולשוות לו הדר חיצוני יתר, אולם הגבהה זו הביאה לא אחת לחוסר פרופורציה פנימי. לפיכך, נבנתה כיפה פנימית, נמוכה יותר, שיצרה פרופורציות הארמוניות בחלל הפנימי של המבנה. מתקופה זו ואילך נעשה השימוש בכיפות כפולות נפוץ מאד. בניגוד למבנים המתומנים, שקירותיהם לרוב נטויים, בדומה לבנייה הטוגלוקית, קירותיהם של הקברים הריבועיים אנכיים לחלוטין. בצידים הפנימי ישנן גומחות, כאשר הקיר המערבי מכיל מיח'ראב.

⁴² ראה Brown, עמוד 84.

⁴³ המיקום בלב אגם מלאכותי מזכיר במשהו את קברו של גהיאס אוד-דין (Ghias Ud- Din) בטוגלוקבאד, דלהי.

⁴⁴ עד היום נחשבת דרך זו, המקשרת בין כלכותה לדלהי, ציר התנועה העמוס ביותר בהודו כולה.

⁴⁵ הטיה זו היא ככל הנראה פרי טעות מדידה בעת בניית המסד התחתון. עם גילוי הטעות ביקשו לתקן את הזווית ב- 8 מעלות ובנו מסד נוסף, בהטיה הנדרשת. ראה גם Brown, עמוד 85.

חזית: המבנה עצמו סימטרי לגמרי אך חזית (לא סימטרית, שכן איננה נמצאת על ציר רציף) נוצרת על ידי כיוון הגעה יחיד: מבית שער על גדת המים מצפון, דרך מעבר מוגבה צר החוצה את האגם, גרם מדרגות קטן עולה שבראשו שער צנוע נוסף.

שער: שער כניסה, המשמש כחדר שמירה מבוצר, נמצא בשולי האגם⁴⁶. שער משני קטן נמצא בראש גרם המדרגות העולה מהגשר. לקבר עצמו שלוש כניסות, משלושה עברים. דרך הצלע הרביעית בה פעור פתח נוסף, נמתח השביל המורם מעל המים המוליך אל הקבר עצמו.

קירוי: כיפה גדולה, לא כפולה, שבראשה אמלאקה גדולה וסיומת מאסיבית. זוהי אחת הכיפות הגדולות ביותר בהודו, ועולה ברוחבה על כיפת הטאג' מאהל. הכיפה מוקפת ב-16 צ'אטרי, שמונה בכל אחד משני מפלסי הגגות שמתחתיה.

עיטורים חיצוניים: עיקר העיטור הנראה כיום הוא מערך הצ'אטרי המדורגים. בנוסף, ישנו עיטור בולט של שיניות המעטרות את שולי כל אחת מקומות המבנה. בעבר היה המבנה כולו מכוסה בצבע מזוגג בגווני כחול, אדום, צהוב ולבן. שרידים לאותם עיטורים צבעוניים עדיין ניתן לראות. הכיפה המרכזית הייתה צבועה לבן וחלקה הסופי היה צבוע זהב. אפקט ההשתקפות במים היה כנראה מרשים.

עיטורים פנימיים: פנים הקבר פשוט לחלוטין. העיטור היחיד הוא כתובת מסוגנת המעטרת את קיר הקיבלה וסביבה עיטורים פשוטים.

מצבה: המצבה האמיתית נמצאת בקריפטה סגורה לחלוטין.

התייחסות דתית: המתחם כולו פונה מערבה. אין עליה אל הקבר מכיוון קיר הקיבלה, אלא רק משלושת הכיוונים האחרים. הקיר הפנימי היחיד המעוטר הוא קיר הקיבלה.

סיבות לבחירתו: מבנה הקבר מפואר ביותר. מבנה זה ראוי להיחשב כקבר האוקטוגונאלי המושלם ביותר שהוקם בהודו! הוא מהווה שיא ברור בהתפתחותם של מבני הקבר מהמודל המתומן. במסגרת התפתחות זו יש בו כמה חידושים מיוחדים: חלוקתו החיצונית של מבנה הקבר לשתי קומות מלבד מפלס התוף, מיקומו על מסד בלב אגם מתומן, ארבעת הצ'אטרי הניצבים בפינות המסד ומהווים אלמנטים ארכיטקטוניים נפרדים אך משלימים למבנה הראשי.

7. קבר הומאיון (Humayun)

תאריך: 1570

היסטוריה: הקבר נבנה בין 1562-1571. לפי חלק מהכתובים, הקבר מומן על ידי חאג'י בגום (Haji Begum), אלמנתו של הומאיון⁴⁷. לפי מקורות אחרים על הבנייה היה אחראי אכבאר עצמו⁴⁸. הקבר תוכנן על-ידי ארכיטקט ממוצא איראני בשם מיראק מירזה גהיאס (Mirak Mirza Ghiyas), שפעל תחילה בהראט (Heart) ובוכרה (Bukhara). בפינה הדרום מערבית של הגן נמצא מבנה קטן. זהו קבר באבור⁴⁹, אך במסגרת עבודה זו לא נתייחס אליו.

מיקום: דלהי. ממוקם על הגדה המערבית של נהר היאמונה, אזור אדמת סחף מישורית מפולסת. הקבר נמצא בתוך גן⁵⁰ מוקף חומה, וממוקם במרכזו. לראשונה מיושמת מתכונת הצ'האר באג⁵¹ (Char-Bagh) במבנה קבר. במרחק קילומטר וחצי מצפון נמצאת העיר המבוצרת שהקים הומאיון⁵².

⁴⁶ ישנה השערה לפיה מלכתחילה הייתה כוונה כי הקבר יהיה נגיש רק על-ידי סירות. הסבורים כך מוצאים הוכחות בדמות מזח קטן על שפתו המזרחית של האגם (רעיון המגדיל את נושא הציריות והסימטריה!), בצורת הבסיס התחתון של הקבר וגרמי מדרגות היורדים אל תוך המים.
⁴⁷ פרטי בראון טוען שהיא שאבה את ההשראה למבנה מארכיטקטורה פרסית אליה נחשפה בזמן שהייתה בגלות עם בעלה בין השנים 1543-1555.

⁴⁹ לבאבור קבר מונומנטאלי גדול נוסף בלאהור
⁵⁰ גן הצ'האר באג הראשון הוקם על-ידי באבור, ראשון המוגולים, לזכר נצחונו על איבריהם לודי בשנת 1527. הוא בחר להקים גן ולא מונומנט נצחוני. הגן שנקרא "גן כאבול" (Kabul Bagh) הוקם בפאניפאט (Panipat).

כיוונים כלליים: מזמקם מערבית ליאמונה. כניסה ראשית למתחם ממערב. הכניסה לקבר עצמו מדרום.

מבנה: מבנה הקבר בנוי על-גבי מסד מוגבה (6.5 מ') שרוחבו 99 מ'. לראשונה נעשה שילוב בין ריבוע למתומן. רבים טוענים כי את ההשראה למבנה באה מארמונו הצף של הומאיון⁵³. מרכזו של הארמון, שהורכב מארבע יחידות שונות מקושרות ביניהן היה מתומן. בדומה לכך מורכב מבנה הקבר מארבע מתומנים (שאינם שווי צלעות), צמודים זה לזה, היוצרים ריבוע קטום פינות בחיצוניות וחלל מתומן במרכז⁵⁴. המראה הכללי הוא של מבנה קבר ריבועי בעל חלוקה פנימית לאולם מרכזי אוקטגוני וארבעה חדרים פינתיים אוקטגוניים. החלוקה הפנימית דומה מאד למצבת לוּדִי באגרה. בקירות משולבים חלונות ג'אלי גדולים המאפשרים מבט החוצה ובה בעת מחדירים אור רב פנימה⁵⁵. גובה הקבר מתחתיתו ועד מרומי הכיפה הוא 42.5 מ'.

גן: הגן ההיקפי מחולק לשמונה יחידות זהות (המחולקות כל אחת מהן לארבע), בעוד מבנה הקבר עצמו תופס את היחידה התשיעית האמצעית ומכאן המשלתו מבחינה איקונוגרפית לגן עדן⁵⁶.

חומרי בנייה: שילוב בין אבן חול אדומה לשיש לבן.

חזית: אינה שונה משאר הצדדים. המבנה סימטרי מכל עבריו, למעט הכניסה לקבר עצמו - מדרום.

שער: שערי הכניסה הראשיים היו מדרום, מצפון וממערב. שער הכניסה כיום הוא ממערב. השער דמוי איוואן דו צדדי עמוק, בנוי אבן חול אדומה.

קירוי: כיפה בצליל גדולה שנראית לדעת אנשים מסוימים נמוכה מידי ביחס לבסיס. מזכירה את כיפת קבר גור אמין בסמרקנד. גובה הכיפה 140 פיט (42.67 מ'). סביבה ארבעה צ'אטרי. אין בה עלי לוטוס, אמלאקה או קלאסה. הסיומת היא של חוד פרסי.

עיטורים חיצוניים: תשליבי אבן חול ושיש וג'אלי. ישנן נישות גדולות מקושרות. מעניינים במיוחד מגני הדוד המעטרים בצמדים את צדי כל אחד מהאיוואנים הגדולים. אותה דוגמא, עשויה תשליבי אבן, מופיעה על פני התוף כולו. אמנע כאן מניתוח מקורותיו ומשמעויותיו של עיטור זה, אך אציין כי הפרשנויות המופיעות בכתובים אינן משכנעות ביותר.

עיטורים פנימיים: אין, למעט שבכות אבן וגילופים זוויתיים דמויי מוקרנס או עפיפונים בקירוי. גם בפנים המבנה ישנו משחק בין גווני אבן שונים.

מצבה: ניצבת במרכז האולם המרכזי. בחדרי המבנה המשניים נמצאים קברים נוספים.

התייחסות דתית: בג'אלי הפונה מערבה ישנו ציון של מעין מיח'ראב קטן (קטע בתוך הג'אלי המגולף כמסגרת חלון דמוי קשת מחודרת).

סיבה לבחירתו: עד לתקופתו לא נבנה כל מבנה הדומה לקבר הומאיון מבחינת גודלו, מידת המונומנטאליות שלו, שילוב חומרי הבניה מהם היה עשוי ומיקומו בלב גן ריבועי על גדות נהר היאמונה.

⁵¹ יש לציין כי לא נמצאה כל הוכחה כי באיראן היו קברים במתכונת צ'האר באג קודם למאה ה-16. לפי Golombek אין לחפש את מקורותיו של הגן המרובע באיראן הסימורית, אלא באיראן הספאוויית (Safavid).

⁵² הידועה כיום בכינויה Purana Qila, "המבצר העתיק".

⁵³ הארמון שט על מי נהר היאמונה בין דלהי לאגרה.

⁵⁴ בהקשר לחלל הקבר ובהקבלה לחלל המרכזי בארמון הצף של הומאיון מעניין וחשוב להזכיר תיאור שירי בו מתואר המרכז כבריכת גן-עדן (Kawthar) המקשר בין ארבעת החלקים ושמונה רקיעים. ראה Golombek, עמוד 48.

⁵⁵ לפי Bunce החוץ בקבר הומאיון הוא אשליה לחלל פנימי עצום. העצמת החלל מודגשת בעיניו במעבר דרך המסדרונות הצרים והנמוכים המקשרים את כל אחד מארבעת החדרים הצידיים עם האולם המרכזי.

⁵⁶ ראה: Bunce, עמוד 116.

8. קבר אכבאר (Akbar)

תאריך: 1610⁵⁷.

היסטוריה: הקיסר המוגולי השלישי. בימיו נודע שיא חדש לסינתזה בין איסלאם להינדואיזם. אכבאר ייסד דת חדשה שיש הטוענים כי הייתה בגדר סטייה בוטה מהאיסלאם וחוקיו. תקופת שלטונו של אכבאר הותירה מבנים מרשימים רבים בהודו, חלקם מהווים חידוש ארכיטקטוני⁵⁸.

מיקום: סיקאנדרה, בסמוך לאגרה. המקום כונה בהישטאבאד (Bihishtabad), עיר גן העדן, כדי לכבד את היותה מקום קבורתו של הקיסר הגדול ובהתייחסות לכתובות הנמצאות בו. מבנה הקבר נמצא במרכזו של גן ריבועי, מוקף חומה. **כיוונים כלליים:** כל השערים הם שערי דמה למעט השער הדרומי, המשמש ככניסה. אל המתחם, כמו גם אל מבנה הקבר ישנה כניסה מכיוון אחד בלבד, מדרום.

מבנה: ריבוע בצורתו, בעל חמש קומות ההולכות וקטנות⁵⁹. הוא משתרע על שטח של 320 פיט מרובע וגובהו בחלק הגבוה ביותר 100 פיט. קומת הקרקע מחולקת לאכסדרה היקפית מרובת נישות. הכניסה אליה מדרום ובמרכזה, בתוך חדר קטן ואפל - המצבה. הכניסה אל מבנה הקבר דרך פישטק גדול, מעוטר. בפינות המבנה, משני צדדיו ניצבים צ'אטרי. הפישטק בחזית תואם לשלושה פישטקים נוספים הנמצאים במרכז כל אחת מהצלעות האחרות, כשם שהצ'אטרי בקומה הראשונה חוזרים ומופיעים בוריאציות דומות בפינות כל אחת מהקומות. הגישה לקבר בפרוזדור מעוטר כולו בציורים ובסטוקו של פרחים כתובות ועוד. על גג הקומה השנייה ישנם קיוסקים דומים מאד לאלו שנמצאים בקבר מוחמד גאוס (Gaus) בגוואליר (Gwalior). קירות הקומה החמישית עשויים ג'אלי שיש לבן גדולים. מעל הפינות מתנשאים צ'אטרי, אף הם משיש לבן (דבר היוצר ניגוד בין קומה זו לבין יתר חלקי המבנה). לקומה החמישית אין גג. היא פתוחה לכיפת השמיים וחשופה לפגעי מזג האוויר. במרכזה נמצאת מצבת שיש מונוליטית. **גן:** מבנה הקבר שוכן בתוך גן מרובע. מעברים מרוצפים מוליכים אליו מכל אחד מארבעת השערים שבחומתו. הגן עצמו מורכב מארבעה גנים מרובעים, במרכז כל אחד מהם ישנה בריכת מים מוגבהת. מכל אחד מהגנים נגסה שש-עשרית פינתית לטובת מבנה הקבר. שבילי הגן מתרחבים מפעם לפעם ויוצרים מאגרי מים שקועים.

חומרי בנייה: אבן חול אדומה, שיש, שיבוצי אבנים בגווני שונים (בפרט בשער החיצוני הדרומי).

חזית: לקבר אין חזית מובהקת שכן הוא זהה מכל העברים, אולם היתו של המתחם בנוי לאורך ציריות מסוימת מהשער הראשי דרך הגן לעבר הקבר, יוצרת מעין חזית לינארית השואבת למרכז.

שער: השער הדרומי הוא השער היחיד למתחם (כל שלושת מבני השער האחרים אטומים ונועדו לצורכי סימטריה בלבד). זהו מבנה מהודר דמוי איוואן, מעוטר בתשליכי אבן פלוראליים מרהיבים. מעל כל אחת מפינותיו מתנשא צריח גבוה, עשוי שיש לבן מעוטר.

קירוי: הקבר נעדר כיפה. משוער קירוי של כיפה גדולה אם כי בפועל היא חסרה⁶⁰. העדר הכיפה המרכזית נוגד את החוקיות החוזרת של חמש הכיפות המוכרות מהארכיטקטורה ההינדואית (אחת מרכזית וארבע בהיקף). הקיוסקים הפינתיים נראים גדולים וחסרי פרופורציה ביחס לשאר הבניין ויש מקום לשער שנועדו לשמש בפרופורציה לכיפה עצמה. המסד עצמו כבד ומסיבי ונראה כמה שנועד לשאת משקל רב מהמונח עליו כיום. ייתכן ובשלב מסוים נתפשה הכיפה כמיותרת ובנייתה נדחתה.

⁵⁷ לפי Brown, עמוד 99 טיוס הבניה לא היה לפני 1613, שמונה שנים לאחר עלייתו לשלטון של ג'האנג'יר.
⁵⁸ אחד החידושים בימיו של אכבאר היה השימוש בשיש להקמת יחידות מבניות שלמות בתוך טירות הבנויות אבן חול אדומה. ראה גם Brown, עמוד 102.

⁵⁹ Bunce עמודים 139-138, מציע למצוא דמיון מסיים בין מבנה הקבר של אכבאר למתחם הבודהיסטי של Borobudur באי ג'אווה שבאינדונזיה וכן למקדשים ההינדיים ב-Angkor. יש לציין כי מבנה פירמידאלי בן חמש קומות הולכות וקטנות מופיע גם בפטאפור סיקרי (Fetahpur Sikri), עיר הבירה שהקים אכבאר. אחד המבנים בעיר מכונה פאנ'ק' מאהל (Panch Mahal). פאנ'ק' בהינדי פירושו 'חמש'. פירוט מידותיה המדויקות של כל קומה מופיע אצל Nath imm, עמוד 37.
⁶⁰ ראה גם Nat עמ'

עיטורים חיצוניים: השערים, גם שערי הדמי, מעוטרים מאד ופרט שער דרום המשמש ככניסה. במבנה הקבר עצמו ישנן סככות שיש לבן ושיבוץ אבנים מופיע במבנה ובשערים. רוב השיבוץ הוא במוטיבים גיאומטריים ופלוראלים.

עיטורים פנימיים: גילופי אבן, תשליבי אבן, סטוקו וציורים. השערים, המתיימרים להיות מונומנטים עצמאים, עוטרו בחלקם הפנימי בסטוקו, צבע ושיבוץ. מופיעים בהם מוטיבים הינדיים של פילים מרימים חדקיהם, תומכים בניצני לוטוס, אווזים, עופות, לוטוסים, צ'אקרה ועוד.

מצבה: במבנה שלוש מצבות. המצבה התחתונה ביותר נועדה למבקרים היא עשויה מלבנים וטיח ונמצאת בחלל קטן ואפל דומה לחלל הגארבה גריהה (Garbha Griha) במקדשים ההינדיים. המצבה השנייה נסתרת מעין. היא נבנתה בקומה סודית ולכן רק בעת המודרנית נמצאה על-ידי הקרן הארכיאולוגית ההודית. ברור שמצבה זו לא נועדה להיראות. מצבה שלישית נמצאת בקומה השלישית, הפתוחה לכיפת השמיים (אם כי ישנם הטוענים שנועדה להיות מקורה בכיפה). מצבה זו עשויה מלאכת מחשבת. היא מגולפת ומשובצת כולה (99 שמותיו של אללה הקריאה אללה הוא אכבאר וכן Jalle jalal hu – הקריאה המקובלת בשבחו של אכבאר בדת 'דין אילהי' (Din-i Ilahi) מופיעים בשני הקצוות). עוד מופיעים עליה מוטיבים של עננים סיניים בשני הצדדים ופרפרים מעופפים משובצים.

התייחסות דתית: בספרות אין כל התייחסות אל מיח'ראב בפאת מערב. קיר מערב אטום בדומה לקיר מזרח וצפון. עם זאת בשער הכניסה ובמבנה הקבר עצמו מופיעים ציטוטים קוראניים רבים.

סיבות לבחירתו: מבנה מונומנטאלי מרשים ביותר ומעוטר בפאר רב. המבנה יוצא דופן הן מבחינת ההידור היתר של שער הכניסה הראשי, הן מבחינת המבנה, המזכיר מאד פגודה בת חמש קומות והן מבחינת דוגמאות עיטורים שנמצאות רק בו. סוגיה לא פתורה היא שאלת הקירוי של הקומה החמישית. האם כיפה גדולה נועדה לכסות אותה או שמא נועדה להיותר פתוחה כלפי השמיים?

9. קבר מירזה גהיאס בן (Mirza Ghiyas Beg)

תאריך: 1622-1628

היסטוריה: נבנה על-ידי נור גהאן עבור הוריה. הקבר נקרא גם איטמאד אוד-דאולה (Itmad Ud Daulah), כינויו של האב, מירזה גהיאס בן.

מיקום: אגרה. בסמוך לנהר היאמונה, על הגדה המזרחית. הכניסה אל המתחם ממזרח. הקבר נמצא במרכז גן. המעברים מוגבהים מעל פני הגן. במרכז המעברים תעלות מים צרות המקושרות לכריכות מלבניות קטנות הנמצאות בחזית כל צלע.

כיוונים כלליים: ממזרח ליאמונה. הכניסה הראשית למתחם היא ממזרח. שער גדול נוסף שאולי שימש ככניסה מכיוון הנהר, נמצא במערב. הכניסה למבנה הקבר עצמו נמצאת בצד דרום.

מבנה: מבנה קבר ריבועי הבנוי על מסד מוגבה. בפנינת המבנה מגדלים מתומנים צמודים. המתחם מוקף כולו חומה. שערים גדולים נמצאים במזרח ובמערב. בצפון ובדרום ישנם שערי דמי אטומים.

גן: הקבר שוכן במרכזו של גן מרובע, המורכב למעשה מארבעה גנים מרובעים.

חומרי בנייה: שיש לבן משובץ באבנים שחור, לבן וצהוב-עוקר. מסמל את המעבר מאבן חול אדומה לשיש לבן.

חזית: מבנה הקבר סימטרי לחלוטין מכל הכיוונים. חזית בעלת עומק לינארי הנוצר לאורך ציר הנמתח ממזרח למערב, בצעידה מהשער הראשי אל המבנה.

שער: למתחם ארבעה שערים. השערים מצפון ומדרום הם שערי דמי אטומים. השער הראשי, במזרח, מורכב מאיוואן גדול מעוטר, בנוי אבן חול אדומה ומעוטר בתשליבי אבן. שער גדול נוסף נמצא ממערב, על גדות המים. אין ודאות האם דרך שער זה אכן נכנסו מבקרים שהגיעו בסירה על גבי הנהר. ייתכן ותכליתו של השער דומה יותר לשערים הצפוני והדרומי. לחלק מהחוקרים נראית צורתו כאלו נועד להוות פאביליון נופש על גדות המים. לשני השערים צריחים קטנים אחוזים בפנינת ושינויות מסוגגנות על הגג.

קירוי: מבנה הקבר חסר כיפה. עם זאת יש לו סיומת ברורה ומוגדרת; צורה פירמידאלית עם פאדמאקושה (Padmakusa) בראשו וארבע סיומות דמויות קלאסה בפינות.

עיטורים חיצוניים: שיבוצי אבן בדוגמאות גיאומטריות טקסטיליות ופלורליות מכסות את רוב המבנה. לפי נאח (Nath), מכאן למדו שכנגד עיטור צפוף נדרש חלל ריק כדי להדגישו.

עיטורים פנימיים: תשליכי אבן, שיבוצי אבן וסטוקו. נעשה שימוש נרחב במוטיבים פרסיים⁶¹ כגון קערות פרי, דוגמאות עץ ברוש (עץ החיים), נרקיסים ואמפרורות שונות בתוך שקעים וגומחות מדומות (עשויות מעשה שיבוץ אף הן). מעניין השימוש במוטיב החוזר של כד היין, אף שהוא אסור באיסלאם.

מצבה: הקברים האמיתיים בקריפטת תת-קרקעית. הכניסה אליה הייתה מכיוון הנהר אך היא נחסמה לחלוטין. קומת הקרקע והפאביליון העליון מכילים כל אחד שתי מצבות עשויות שיש צהוב. המרכזית, הנמצאת בציר הבניין, שייכת לאסמת בגום (Asmet Begum), אמה של נור ג'האן שנפטרה קודם לבעלה והשניה, מערבית לה, של מירזה גהיאז (Mirza Ghiyas), אביה, שנפטר בשנת 1622. המצבה של מירזה גהיאז ממוקמת באופן מובהק שלא על ציר הסימטריה של האולם הפנימי. לפי החוק האיסלאמי, הנקברים מונחים כשרגליהם דרומה ופניהם למכה וכשהאישה מימין לגבר.

התייחסות דתית: הקבר פתוח מכל ולכל העברים, כולל לכיוון מערב. אין ציון מיוחד לקיר הקיבלה. **סיבות לבחירתו:** חרף מימדיו הקטנים של המבנה, נראה כי מידת גימורו רבה. לראשונה מוקם מבנה קבר שכולו שיש, אולם גם משובץ כולו באבנים ודוגמאות בגווני שונים. קירוי המבנה יוצא דופן.

10. טאג' מהאל (Taj Mahal)

תאריך: הבניה החלה בשנת 1631, בניית השלד הושלמה כעבור ארבע שנים בשנת 1635 ואילו יתר העבודות הושלמו רק כעבור 20 שנה נוספות⁶², בשנת 1654.

היסטוריה: שאה ג'האן היה השליט המוגולי השישי (שנים 1628-1658). הוא הורה על בנית המוזוליאום⁶³ עבור ארג'ונאד באנו בגם (Arjuand Banu Begam), אישתו, שכונתה מומטאז מאהל (Mumtaz Mahall), "בחירת הארמון" או טאג' מאהל⁶⁴ (Taj Mahall), "כתר הארמון" שנפטרה⁶⁵ בשנת 1631. ובסופו של דבר נקבר בו גם הוא. לפי דעתם של חוקרים מסוימים⁶⁶ התכוון שאה ג'האן להקים מבנה קבר זהה לחלוטין אך שחור בצבעו מעברו הצפוני של נהר היאמונה. חוקרים אלו מתבססים בעיקר על תיאורו הקצר של סוחר ונוסע צרפתי בשם טאבנייר (Tavenier), שביקר באזור הן בימי שאה ג'האן והן בימי בנו אוראנגזב. נטען כי המלחמה בין הבן לאביו היא שמנעה משאה ג'האן להשלים את מפעל הבניה הגרנדיוזי⁶⁷ שלו וכי ההוכחה לכך היא כי אשתו קבורה במרכז האולם הפנימי בעוד הוא עצמו מעט דחוק הצידה. כנגד טענות אלו ישנן טענות רבות של חוקרים

⁶¹ הסיבה לכך יכולה להיות היותה של המשפחה מפרס.

⁶² בהודו נהוג לראות בשנת 1654 את תאריך סיום הבניה. בשנה זו ייערכו בהודו חגיגות 350 שנה להקמתו.

⁶³ לא אחת נשמעת הטענה כי על תכנון מבנה הקבר היו אחראים ארכיטקטים מערביים, אולם נראה כי התייחסות זו שגויה. בפירוט המתכננים מוזכרים אומנם שמות מערביים, אך לא במקום של כבוד, בנוסף, ניתן לראות בטאג' מאהל אספקטים רבים שהם בגדר אבולוציה ברורה של קברים מוקדמים לו, והרי איש לא ייטען כי לתכנונם אחראים ארכיטקטים מערביים. ראה גם Brown, עמוד 105.

⁶⁴ חשוב ביותר לציין את הצעתו של בגלי (ראה Begley Myth, עמוד 16) הטוען כי בניגוד לסברה המקובלת אין השם טאג' קיצור של מומטאז, אלא עומד בזכות עצמו. עוד יוסבר על כך בסעיף העוסק בנייתו של טאג' מאהל ככס אללה.

⁶⁵ Begley טוען כי מותה של בחירת הארמון שימש כורז להחלטתו של שאה ג'האן להקמת מוזוליאום מפורד.

⁶⁶ ראה: Brown, עמוד 109.

⁶⁷ שאה ג'האן נפטר בשנת 1667. בשמונה השנים האחרונות לחייו, מאז שנת 1658 היה כלוא על-ידי בנו באחד המגדלים בטירה האדומה שבאגרה.

המוכיחים מצידם כי שאה ג'האן מעולם לא התכוון לבנות מבנה קבר נוסף⁶⁸ עבורו וכי מבנה הקבר הקיים גדוש משמעויות וסמלים המעידים על כך שמבנה זה הוא שנועד להיות קברו של שאה ג'האן עצמו⁶⁹.

מיקום: אגרה. על הגדה הדרומית של נהר היאמונה. הקבר בנוי בקצה גן. המבנה הוקם בקצה הנגדי מהשער. הקומפלקס כולו נע על ציר דרום - צפון.

כיוונים כלליים: ממוקם מדרום ליאמונה. הכניסה הראשית למתחם מדרום לגן. הכניסה למבנה הקבר עצמו נמצאת על אותו ציר. **מבנה:** המתחם כולו מלבני (מידותיו 1000 על 1900 פוט), תחום בחומה גבוהה הבנויה אבן חול אדומה. מבנה הקבר בנוי על מסד מוגבה (22 פוט) הנמצא על ציר הכניסה. משני עבריו מבנים סימטריים. השמאלי (מערבי) משמש כמסגד בעוד הימני (המזרחי) משמש בסימטריות כמעון לעולי רגל⁷⁰ או כמקום התאספות. משני עבריו של כל אחד מהמבנים הצדדיים ניצבים פאביליונים⁷¹ מתומנים עשויים אבן חול אדומה, התואמים לפאביליונים הנמצאים בשתי פינותיו הדרומיות של הגן (סך הכל שישה במספר). בין שני המבנים הצדדיים למסד מבנה הקבר ישנן רחבות ובמרכז כל אחת מהן ישנה ברכת מים מלבנית. מבנה הקבר עצמו (רוחב 186 פוט -כ- 56 מ'), גובה ללא הכיפה 108 פוט -כ- 38 מ'), גובה עם הכיפה 187 פוט -כ- 57 מ') עשוי כריבוע שפינותיו קטומות. בדומה לקבר הומאיון בכל חזית ישנו איוואן ומשני צדדיו איוואנים קטנים בשתי קומות. נקודת האמצע של המבנה היא המעקה ההיקפי של הגג. כמו הצורה החיצונית הכללית, כך גם החלוקה הפנימית, אולם הנוצר מארבעה מתומנים שצלעותיהם אינן שוות, היא העתק מקבר הומאיון.

בכל אחת מפינות המסד המוגבה מתנשא מינארט (137 פוט [41.5 מ']). הקומה הרביעית והאחרונה של המינארטים עשויה במתכונת צ'אטרי, המהווה תשובה לכיפות הצ'אטרי הקטנות על גג המבנה הראשי. כל אחת מהחזיתות עשויה איוואן מרכזי גדול ואיוואנים קטנים, דו קומתיים משני עבריו. בקירות ישנם עמודים דקים אחוזים המסתיימים בצריח דק, הכולט מעל הגג ובראשו פרח לוטוס. בקצהו הדרומי שער הכניסה למתחם. מדרום לשער הראשי ישנו אלמנט ארכיטקטוני נוסף המכונה: Chauki – I, Jilau Khana, מעין חצר טקסית⁷². החצר מוקפת חומה, מוליכים אליה שלושה שערים; ממזרח, מערב ודרום, היוצרים שני רחובות צולבים. בשוליה מבנים ששימשו כמגורי צוות האחזקה של הקבר וכשוק.

גן: מדרום למבנה הקבר משתרע גן גדול במתכונת צ'האר באג. שטחו 1000 על 1000 פוט (303 מ'). פאביליונים גדולים מצויים בכל אחת מפינותיו. כל אחד מרבעיו מחולק לארבע, כך שבסך הכל מורכב הגן מ- 16 יחידות. במרכז הגן בריכת מים מוגבהת ממנה זורמים מים בתעלות הנמשכות לאורך המעברים המוגבהים, מחלקות אותם לשניים ומאפשרות השתקפויות מעניינות (בעיקר בתעלה הזורמת לאורך ציר האורך של הקומפלקס – דרום-צפון). מנקודת המבט העיקרית נראה המבנה על רקע השמיים.

חומרי בניה: המסד ומבנה הקבר עצמו עשוי שיש לבן ממרקאנה (Markarna)⁷³ ובו משובץ שיש שחור המרכיב את הכתובות. אבני חן יקרות למחצה משובצות בחלקיו הנמוכים של המבנה, בסורג הפנימי המקיף את הקבר ובשתי המצבות הנמצאות במפלס הכניסה. הקומפלקס ההיקפי בנוי באבן חול משובצת שיש לבן (ובו כתובות ועיטורים צמחיים בשיש שחור). המבנים הצדדיים בנויים בעיקרם אבן חול אדומה בשילוב שיש לבן.

חזית: מבנה הקבר עצמו סימטרי מכל העברים (הכניסה אליו רק מדרום), אך עם זאת הקומפלקס כולו בנוי כך שתהיה לו נקודת מבט מרשימה במיוחד: מדרום, כך שהמבנה נראה דרך שער הכניסה, בקצה הגן, כשמשני צדדיו המסגד ובית ההארה.

⁶⁸ בהקשר זה ראוי לציין כי מעולם לא נמצאו שרידים כלשהם של תחילת עבודות בניה, הגם שהצרפתי Tavenier מספר על ראשיתן של עבודות כאלו.

⁶⁹ Begley טוען כי הצרפתי Tavenier הוא המקור היחיד המספר על הקמת מבנה נוסף מצפון וכי אין הוא מזכיר שום חומר בניה. התוספות בדבר הקמת המבנה השני בשיש שחור הן תוספת מאוחרת (בהשפעה רומנטית כזו או אחרת) שאיננה מוקדמת למאה ה-19.

⁷⁰ המבנה קרוי מיהמן חאנה (Mihman Khanah).

⁷¹ לפי Crowes, עמוד 20 ייתכן ומקור הפאביליונים בשוככי יונים שנמצאו בפינות הגנים הפרטיים הקדומים.

⁷² לקיומה של חצר מעין זו ישנו תקדים – קבר ג'האנגיר בלאהור (1628-38), שנבנה אף הוא על-ידי שאה ג'האן, בנו. בקבר ג'האנגיר מסגד הקבר נמצא בסמוך לחצר זו.

⁷³ אחת מאיכויותיו של שיש זה היא קליטת טונים שונים של תאורה היוצרים מרקם צבעוני המשתנה תדיר.

יותם יעקבסון

הרצאות, צילום וכתביה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

שער: שער הכניסה הראשי למתחם נמצא מדרום. זהו שער מונומנטאלי, דמוי איוואן הנפתח אל חלל שמעליו כיפה גדולה. משני צידי האיוואן נמצאים קמרונות דו קומתיים ובשולי השער ישנם שני מגדלים אחוזים וצ'אטרי בראשם. ברומו של בית השער ישנה שורה של כיפות מחודדות קטנות עשויות שיש לבן, היוצרות צללית של שיניות. השער בנוי מאבן חול אדומה ובה גילופי אבן ותשליבי שיש לבן ושחור. העיטורים פלוראליים וטקסטואליים (פירוט הכתובות יוצג לעיל). בראון (Brown)⁷⁴ טוען כי בעבר דרך ההגעה העיקרית הייתה מהנהר. לפיו, דוברת הובילה את המבקרים אל הפינה הצפון מערבית של מתחם. אציין בזאת כי בראון איננו מבסס טענה זו כלל וכי בביקור במתחם הקבר לא ניתן כל שריד למעגן דוברת או התאמה כלשהי (למשל גרם מדרגות) בין מפלס הנהר לגובה המסד הבנוי מעליו⁷⁵. בנוסף – נראה כי הימצאות כניסה למתחם בכיוון ההפוך למוקד החזית הצירית שלו ובסטייה מפורשת מציר הסימטרייה עליו ניתן דגש כה גדול, תהיה מעט תמוהה.

קירוי: מעל מבנה הקבר ישנה כיפה בצלילת גדולה וגבוהה מאד⁷⁶. בינה לבין כל אחת מפינות המבנה ישנה כיפה קטנה יותר, בסך הכל ארבע במספר. הצ'אטרי מונחות על גבי עמודונים (במתכונת צ'אטרי מתומן).

קירוי כל אחד מהמבנים הצדדיים מורכב משלוש כיפות בצלילות (אם כי פחוסות יותר מכיפת מבנה הקבר) – מרכזית גדולה ושתיים קטנות יותר. בפינות המבנים ניצבים קטנים.

עיטורים חיצוניים: כתובות מסוגננות, סבכות שיש, קשתות שקועות, תבליטי שיש ושיבוצי אבן.

עיטורים פנימיים: תשליבי אבן במידות עידון שונות המציגים שפע אלמנטים צמחיים וכתובות. המצבות במפלס הכניסה וסורג השיש הגדול המקיף אותן עשויים מלאכת שיבוץ מעודנת ועשירה ביותר. במבנים הצדדיים ישנם ציורי קיר בדוגמאות גיאומטריות - פלוראליות.

מצבה: בקבר שתי מצבות. האמיתיות נמצאות בקריפטה והמדומות, העשויות בפאר רב במפלס הכניסה. מצבתה של מומטאז מאהל נמצאת תחת מרכז הכיפה, בציר המבנה בעוד מצבתו של שאה ג'אהן נמצאת ממערב לה בצורה החורגת מציר המבנה בכירור (דבר המודגש עוד על-ידי סמיכותה לסורג השיש המפואר המקיף את שני הקברים).

התייחסות דתית: ממערב למבנה הקבר הוקם מסגד. ממזרח לו הוקמה אכסניה לעולי רגל. רבות מהכתובות המצוטטות על מבנה הקבר והשער לקוחות מהקוראן.

סיכות לבחירתו: מבחינות רבות מהווה הטאג' מאהל שיא באבולוציה הארכיטקטונית והרעיונית של מבני הקבר המוסלמים בהודו. לראשונה הוסט מקומו של מבנה הקבר ממרכז הגן אל קצהו. לראשונה נבנה קומפלקס מלבני שבו חלוקה לשלושה חלקים שונים: מעין מבוא, הגן עצמו ובמת הקבר על המבנים הצידדיים שבה. לראשונה נבנה מסגד מונומנטאלי לצד קבר ובנפרד ממנו ובמקביל לו, לצורכי סימטרייה, מבנה נוסף.

⁷⁴ ראה עמוד 108.

⁷⁵ אציין עוד כי קשה לי להאמין כי הכניסה המקובלת הייתה מכיוון שזכה לעיטור כה מועט, עיטור שמבטל לחלוטין את הלינאריות והסימטריות המרשימה שבכניסה מהשער הדרומי, הנמצא מול מרכז הגן והלאה במעלה השביל צפונה, ישירות אל הקבר.

⁷⁶ Brown, בעמוד 109 כותב כי הכיפה הגדולה עשויה בסגנון פרסי וכי הכיפות הקטנות עשויות בסגנון מקומי. זוהי הערה תמוהה משהו שכן ידוע כי הכיפות אינן תוצר ארכיטקטוני הודי מקומי.

ג. נקודות להשוואה התפתחותית של מבני הקבר

1. התפתחות הקומפלקס

במבני הקבר המוסלמים בהודו ניכרת התפתחות המורכבת מכמה פרמטרים. לצד צורת הקבר, גודל הקבר ופארו, ישנה גם התייחסות הולכת וגוברת אל המתחם בתוכו הוא שוכן. בתחילה נבנו מבני הקבר בזיקה אל מסגד קיים, אולם במהירה התהפכה הקערה על פיה ומסגדים הוקמו כחלק אינטגרלי ממכלול הקבר או בסמוך ובזיקה ישירה אליו. ככל שמבני הקבר הלכו ונעשו מפוארים יותר הם הוקמו על מסד מוגבה המאדיר עוד את צורתם. בתחילה היו מבני הקבר נטועים בשטח באופן עצמאי לחלוטין, אך בהדרגה ניתנה תשומת לב הולכת וגוברת אל סביבותיו של הקבר. קברים הוקפו במתחם בנוי (הד ראשון לתופעה ניתן למצוא כבר בקבר סולטאן גהארי), באגם מלאכותי ולימים הוקמו בלב גן מסוגן, מעוצב בקפידה התחום כולו בחומה. במהלך התקופה קיימת יצירת סינתיזה בין דגם הקבר המרובע לדגם הקבר המתומן. הצורה הנוצרת כלפי חוץ (אם כי כפי שכבר צוין היא מורכבת הרבה יותר במתכונתה הארכיטקטונית) היא של ריבוע קטום פינות. מודל זה מופיע לראשונה בקבר הומאיון ומתקיים בקברים הבאים (למעט בקבר אכבאר בוריאציות שונות). לדוגמא: בקבר מירזה גהיאס בג אין הפינות קטומות, כיוון שאל בסיס הקיר העשוי בזווית הוצמדו מעין מגדלים אחוזים מתומנים בצורתם הבולטים מתחומי הצורה הריבועית כלפי חוץ. אל יתר האספקטים בהם ניכרת התפתחות הדרגתית מעניינת אתיחס על פי הנקודות הבאות.

2. מתכונת הקבר הריבועי

חרף התנגדותו של מוחמד להקמתם של קברים, ובפרט מפוארים ומונומנטאליים הוקמו עוד ועוד קברים של שליטים מדיניים, העולים זה על זה בפארם, בהידורם ובגודלם. נראה כי מאז ראשית הקמת מבני הקבר המונומנטאליים ישנן מתכונות קבועות לבנייתן. בצורה גורפת כמעט, כל מבני הקבר המדוברים בנויים במתכונת ריבועית שברבות הזמן משתכללת לכדי מתומן או לכדי מיזוג מעניין בין ריבוע למתומן. המתכונת המרובעת, המתפשטת ממרכז קדוש⁷⁷ לכל אחד מארבעת העברים מוכרת ממיתוסים מסופוטמיים קדומים ואף מתיאור גן העדן התנכ"י ("ויצמח יהיה אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע. ונהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה ארבעה ראשים.⁷⁸). במקביל למקורות מסופוטמיים ומזרח-תיכוניים קדומים המקדשים את המתכונת הריבועית, היא נתפשת כמקודשת ושמית כבר בהודו של התקופה הוודית (1500 לפנה"ס)⁷⁹. מבחינה צורנית נתפשה באותה עת האלוהות כריבוע המכיל בתוכו את דיסקוס הארץ (שתוארה לא אחת כעגולה). האמונה גרסה כי אופן התפשטותה של האלוהות הוא בארבעה כיוונים עיקריים, המסמלים את חביקתה את העולם כולו. לאותה הווייה אלוהית מתפשטת הייתה הקבלה ברורה בתפישה הקוסמולוגית של העולם⁸⁰. הווייה זו מוצאת ביטוי גם באיקונוגרפיה המקובלת להצגתו של ברהאמה (Brahma), האל בורא העולם, המוצג כבעל ארבע ראשים. כל אחד מהראשים פונה אל אחד מארבעת הכיוונים הקארדינליים.

לפי המסורת ההינדואית, עולמנו הוא דיסקוס שטוח שמרכזו הר מרו (Meru או Sumeru). הר זה, המשמש לא רק כמרכז העולם, כעוגן על ציר אופקי שהכל סובב סביבו, מוקף בארבע יבשות שונות, אלא גם כציר אנכי, הקושר עולמות עליונים ותחתונים. לקרוב הבודהיסטים מקובל לראות ביבשת הדרומית את היבשת המועדפת ביותר. הסיבה לכך היא התגלותו של בודהה שקיאמוני (Buddha Shakyamuni), הבודהה ההיסטורי, ביבשת זו. האוניברסליות, המתבטאת בציונו של מרכז ברור ובארבע כיוונים, היוצרים בהכרח דיאגרמה ריבועית, באה לידי ביטוי פעמים רבות במתכונות שונות של אמצעי הפולחן המכונה שרי יאנטרה (Sri

⁷⁷ ראה: שפרה, עמודים 55, 60 – "אנכי ונינח'ורסג" – סיפור גן-העדן השומרי.

⁷⁸ ראה: בראשית, פרק ב', פסוקים 9-10.

⁷⁹ ראה: Bunce, עמוד 7. לפיו, הריבוע מסמל סדר, זכריות, ספירה שמיימית וכן את המוחלט.

⁸⁰ ראה: Gomez, דיאגרמה בעמוד 257.

Yantra) ובעיקר בדיאגרמות המכונות "מנדאלה"⁸¹. במרוצת הזמן דיאגרמות אלו הלכו והשתכללו (בפרט בבודהיזם הטיבטי למן המאה ה-11 לספירה). באופן מובהק ביותר מייצגות כל המנדאלות אלמנט מקודש ביותר הנמצא במרכז⁸². האלמנט המקודש ביותר מוקף בתחום מוגדר מסוים⁸³. תחום זה משול לא אחת ליקום כולו. היחסים בין התחום ההיקפי למרכז המקודש הם יחסי שאיפה להתאחדות ולהתמזגות עם המרכז המקודש⁸⁴ ובכל מקרה יחסים שבהם חלה השפעתו של המרכז על ההיקף במעין דיפוזיה. האלמנט המקודש משפיע על סביבותיו ונגיש לכל. יכולתו זו באה לא אחת לידי ביטוי איקונוגרפי סמלי; האלמנט המקודש ביותר שוכן בלבו של ארמון⁸⁵ המדגיש את חשיבותו ואת יוקרתו. הארמון מוקף במספר חומות מגינות שבהן קרועים ארבעה שערים גדולים, הפונים בכל אחד מארבעת הכיוונים הקרדינאליים. המראה בכללותו תואם להפליא את תיאור גן העדן התנ"כי ואת מתכונת הגן המרובע. השערים הפונים לכל עבר מסמלים את האוניברסליות של הישות השוכנת בארמון כמו גם את היותה נגישה ומושגת מכל אחד מהעברים. מעבר לחומת הארמון החיצונית משתרע בדרך כלל גן פורח גדול, הממלא את רוב יתר הדיאגרמה. הגן מוגבל על-ידי המעגלים המגינים והמטהרים התוחמים את המנדאלה.

במבני הסטופה הטיבטיים, המסמלים גם את חמשת האלמנטים המרכיבים את העולם⁸⁶, ניכר כי החלק החשוב ביותר, הנמצא ברום המבנה, שמור לאלמנט החמישי האתרי, המציין את המיזוג בין הניגודים ולפיכך גם את ההארה⁸⁷. הדבר ניכר היטב בתרשים מלמעלה של מבנה סטופה, היוצר למעשה מתכונת זהה למנדאלה. בתרשים חלקה העליון של הסטופה מופיע במרכז, מוקף במתחמים גדולים יותר המסמלים את ארבעת האלמנטים האחרים.

ביטוי ארכיטקטוני אידיאלי מעניין לרעיון הריבוע, הפונה לארבעת הכיוונים הקארדינאליים שבמרכזו נמצא האלמנט המקודש ביותר מופיע בארטהשאסטר (Arthashastra), קובץ כתבים המיוחס לראש שרי המלך צ'אנדרהגופטה (Chandragupta)⁸⁸, הקרוי קאוטיליה (Kautiliya) שחי בסוף המאה הרביעית לפנה"ס. בתארו את העיר המבוצרת האידיאלית⁸⁹ וכן את מחנה הצבא האידיאלי, מתוארות מעטפות הביצורים השונות, החלוקה הפנימית של המרחב העירוני לרובעי מגורים ולשימושים שונים, השערים וכן הדרכים. המתחמים מתוארים כבעלי ארבע שערים (ראשיים או יחידים) הפונים אל הכיוונים הקארדינאליים. מעניינת במיוחד העובדה כי לכל שער מרכזי מצוין הפטרון האחראי עליו ועל הכיוון אליו פונה השער⁹⁰. יאמה, אל המוות, מופקד על השער הדרומי.

דבר ידוע הוא כי האיסלאם, שעלה וצמח מתוך המדבר אימץ לצרכיו ביטויים דתיים, תרבותיים, אומנותיים וארכיטקטוניים מהדתות והתרבויות שנמצאו במרחב בו צמח ושעליו לימים השתלט. אחד הרעיונות שאומצו כבר בתקופת מוחמד היה תיאור גן העדן היהודי, שמקורותיו ככל הנראה מסופוטמיים. כבר בקוראן⁹¹ ולאחר מכן בחדית' מופיעים תיאורים מפורטים של הגן המתפשט מעדן ועתיד להכיל בתוכו, לאחר יום הדין, את המאמינים. הרעיון בדבר טוהר המצוי במרכז היה מוכר במסופוטמיה ובנצרות הקדומה⁹² ואומץ על-ידי המוסלמים בהקמת מבני קבר. רבים ממבני הקבר הקדומים נבנו כריבוע בעל ארבע פתחים (שגם אם נבנו אטומים⁹³, הרי שלא נעשה ויתור על משמעותם הסמלית). עם הגעת האיסלאם להודו נמצא הרעיון המרובע תואם ביותר לרעיונות המקומיים. כפי שכבר ציינתי, גם בהודו הוכרה המתכונת הארכיטקטונית הזו בכל הנוגע לתפישה קוסמולוגית ופולחן. לא

⁸¹ ראה: Leidy, עמודים 47-17, 70-58, 1-148-126.

⁸² המכונה בסנסקריט "מנדא" (Manda) שפירושו מהות, מרכז, כס מלכות.

⁸³ אותו תחום מכונה בסנסקריט "לה" (La) שפירושו גם מעגל והיקף.

⁸⁴ אותה התאחדות עם המוחלט, הטהור ויודע ומבין הכל מכונה בבודהיזם, הדת המייצרת את הבדיאגרמות המסוגנות נירוואנה (Nirvana), שפירושה בסנסקריט 'כיבוי כל התשוקות'.

⁸⁵ הכוונה היא למנדאלה מדגם ארמון. בנוסף ישנם דגמים שונים כגון מנדאלת רחם (Womb) ואחרות.

⁸⁶ אלו הם האדמה, המים, האש, האוויר או הרוח והאלמנט הקוסמי.

⁸⁷ ראה גם אצל יעקבסון, עמוד 78.

⁸⁸ ראשון מלכי השושלת המאורינית (Mauryans).

⁸⁹ ראה Kautiliya עמודים 71-67 וגם Warwick עמודים 255-251.

⁹⁰ ראה Kautiliya עמוד 70, סעיף 19.

⁹¹ ראה קוראן סורא 18 פסוק 31, סורא 2 פסוק 25, 266 וסורא 3 פסוק 15.

⁹² למשל בכנסיית הקבר, בה תוחם קבר ישו ברוטונדה עגולה, בית פטרס בכפר נחום שסביבו הוקמה כנסייה מתומנת ועוד.

⁹³ למשל בקיר המערבי, קיר הקיבלה, בו לא אחת מופיע דוגמא חיצונית של שער, גם אם בפועל הוא אטום לחלוטין.

אחת מתואר העולם כסובב סביב ציר מרכזי⁹⁴, הר מרו שממנו לפי מסורות רבות הושגת העולם כולו וסביבו, בארבע כיוונים קרדינאליים נמצאות ארבע היבשות⁹⁵. הרעיון של מרכז מקודש ותחום השפעה היקפי בא לידי ביטוי בדמות אל השוכן במרכז המקדש, מוקף קיר (שניתן להמשיכו לחומה מגינה) בעל ארבע עד שמונה זוויות וסביבו אמבולטוריום; מעבר היקפי הנתחם על ידי קיר נוסף, שהוא לרוב הקיר החיצוני של המקדש. מתכונת זו קיימת ברוב המקדשים ההינדיים⁹⁶. המעבר מאפשר את הקפת צלם האל סביב סביב ומסמל את הדבקות בו ואת הדרך ההדרגתית להגיע אליו.

באופן דומה למתכונת ההיקפית את צלם האל או מורה הדת במקדשים הינדואים, ג'אינים ובודהיסטים, מתאפשרת הקפתה של המצבה המוסלמית המוצבת בכל מבני הקבר שהוזכרו במרכזו של החלל הפנימי. לימים ילך רעיון הצה'אר טאק, האלמנט הריבועי הבנוי, ויתרחב אל תחומיו של גן, צ'האר באג, העשוי באותה מתכונת, אך לכך אתייחס בנפרד. נראה כי במקום בו האמונות המקומיות מאפשרות לאלוהות להתגלם בחומר במתירנות יתירה, היה על האיסלאם למלא באופן כלשהו את החלל המופשט. מצבה, הנעדרת כל ביטוי אנתרופומורפי מוחשי, אך מרמזת באופן ברור וחד משמעי על נפש שעטתה בשר, היוותה פתרון מצוי. השליטים, ששאפו להיזכר לעד ולהותיר חותמם בחרו במתכונת המאפשרת להם, לפחות מבחינה ארכיטקטונית לזכות במעמד של אלים. המצבה עצמה יצרה את קיום האיזון העדין שבין התגלמות מפורשת בחומר לבין האיסור המפורש על עשיית פסל ומסכה, איסור שהפרתו הייתה יכולה לעורר את זעמם של חוגים מוסלמים רחבים⁹⁷.

3. מתכונת הקבר המתומן

מתקופה קדומה מאד ניתנה בהודו חשיבות הולכת וגוברת לספרה 8 ולמתכונת בניה המתומנת⁹⁸. בדת הבודהיסטית, שפרחה בהודו עד למאה ה-12, כלומר בחפיפה מסוימת לאיסלאם, הייתה הספרה 8 ספרה בעלת חשיבות סמלית אדירה. בבודהיזם המהאיאני (ובפרט הטיבטי) מוכרים שמונה בודהיסטיות המסמלים את שמונת השלבים העיקריים בחייו של הבודהא ההיסטורי, את שמונה השלבים בדרך להארה ואת שמונת הכיוונים. בדרך כלל מוצג פרח הלוטוס, סמל הטוהרה⁹⁹, כבעל שמונה עלי כותרת כאשר המשמעויות הקודמות שהוצגו לעיל לא אחת מתמזגות בו. על חשיבות הספרה שמונה ניתן ללמוד גם מהאיקונוגרפיה¹⁰⁰. הרעיון כי הקוסמוס בנוי על ציר של שמונה כיוונים¹⁰¹ (ארבעה כיוונים מרכזיים וארבע כיווני ביניים) נפוץ ומקובל בהודו וזוכה לביטוי איקונוגרפי ענף. רבים מהאלים ההינדואים מוצגים כשמשני עבריהם שמונה דמויות הרכובות כל אחת על כלי רכב שונה¹⁰². דמויות אלו הן האנשה של הכיוונים המופשטים. דוגמאות מפורטות ורבות לכך ניתן לראות בתגליפים המעטרים את קירות מקדשי המערה באלורה (Ellora), כיום במדינת מהאראשטרה (Maharashtra). ייתכן ויש קשר בין קדושת הספרה שמונה לבין מתכונת ההאשט בהישט (Hasht Bihist), בפרסית 'שמונת גני העדן'. מתקופה מוקדמת ביותר מוכרת מתכונת הבנייה הכוללת אלמנט מרכזי המוקף בשמונה יחידות זהות בגודלן. בתארו את רובעי המגורים של העיר המבוצרת האידיאלית ואת מחנה הצבא

⁹⁴ לפי תפישה זו העולם נוצר כהתפשטות מהר מרו והוא עתיד להיכחד על-ידי קיפולו חזרה לעבר המרכז.

⁹⁵ ביטוי איקונוגרפי לתפישת עולם זו ניתן לראות אצל Leidy, עמוד 111. זוהי אומנם מנדאלה קוסמית מטיבט, אך היא מושתתת על תפישת עולם הינדואית.

⁹⁶ ונמצאת בבסיסם גם אם נוספות עליה תוספות מסוגננות רבות.

⁹⁷ ההתנגדות למבני קבר מפוארים, ברוח האיסלאם הקדום, הייתה אומנם קיימת אלא שקולה לא הושמע ברמה והיא נותרה בסופו של דבר נחלתם של מעטים.

⁹⁸ Buncce, עמוד 7 קושר את המבנים המתומנים אל מבנים מתומנים בעולם הקדום הרומי-ביזאנטי. לדוגמא מקדש דיוקליטיאנוס בספליט (Split), כנסיית סן ויטאלה (San Vitale) בראוונה (Ravenna). באותו עניין ניתן להחשיב את הרוטונדה בכנסיית הקבר וכן את כיפת הסלע בירושלים, אולם נדמה כי ניתן למצוא הקשרים קרובים הרבה יותר, מקומיים, שאך יכולים לחזק ולעבות את דבריו של Buncce.

⁹⁹ הלוטוס מקודש בהינדואיזם, בבודהיזם, בג'איניזם ובהשלכה גם בדתות אחרות שנמצאות בהודו – הבנאים ולעיתים אף האיסלאם העממי.

¹⁰⁰ ראה לדוגמא Leidy, עמודים 38, 39, 85, 93, 97 ועוד.

¹⁰¹ ראה: Crowes, עמודים 20-17. מוטבר כאן כי האוקטגון מסמל את הפיוס של הצד החומרי שבאדם המוצג על-ידי ריבוע עם גלגל הנצח. תפישה הפוכה ממש תוצג בתפישת העולם הוודית.

¹⁰² פירוט של אלי הכיוונים וכלי רכבם מופיע בטבלה אצל פגרום, עמודים 57-56. מלבד השמונה נמצא גם אל תשיעי, הנמצא במרכז. זהו בראהמה (Brahma), האל בורא העולם.

האידיאלי, מציין קאוטיליה את חלוקתם למרכז שלטוני התופס כתישעית מהעיר וסביבו שמונה רובעים זהים בגודלם. כן מונה קאוטיליה את שמונת האלים האחראים על כל אחד משמונת הרובעים¹⁰³ בהתייחסות לכיוונים. הספרה שמונה נמצאת כבעלת חשיבות מסוימת גם באיסלאם. לפי המסורת האיסלאמית המבוססת על הכתוב בקוראן כס האלוהים נתמך על-ידי שמונה עמודים¹⁰⁴ או מלאכים. אין זה פלא איפה כי בשילוב המסורות המוסלמיות עם המסורות המקומיות, הועצמה חשיבותה של הספרה שמונה וכי לצד דגם הקבר הריבועי הלך והתפתח דגם הקבר המתומן. כפי שכבר צוין, החל מקבר הומאיון נעשתה סינתזה מסוימת בין שתי הצורות. בקבר מובארק סאיד בגוג'ראט, השואב כל כולו מארכיטקטורה הינדית מקומית, נמצא הקבר כשהוא מוקף בשמונה עמודים. בטאג' מאהל זוכים כיווני הביניים לדגש מיוחד בזכות ארבעת המינארטים שהוקמו בשולי המסד. הם מהווים מעין תשובה ארכיטקטונית לארבע פינות המבנה הקטומות.

4. חומרי בניה

כשם שקיימת התפתחות הדרגתית בכל הנוגע לצורת הקברים, גודלם ומשמעותם, כך קיימת התפתחות הדרגתית בכל הנוגע לחומרים מהם הם בנויים. הקברים הראשונים, מסולטן גהארי ועד קבר הומאיון, נבנו כולם מאבן חול מקומית (שגוונה בדרך כלל אדום). האבנים סותתו והוקצעו בהתאם לרוח כל תקופה. מפנה דרמטי ובוולט בא לידי ביטוי בגהיאס אוד דין טוגלוק (ואולי עוד קודם לכן, בצורה מינורית, כבר בקבר אילתותמיש) וכמה מבנים אחרים בני התקופה¹⁰⁵. לראשונה שולב במבנה העשוי כולו אבן חול אדומה גם שיש לבן¹⁰⁶. בקבר גהיאס אוד דין נשמר השיש לעיטור היקפי רציף ברום הקירות החיצוניים, סביב קמרונות הפתחים והצוהרים הקטנים. הכיפה נבנתה כולה משיש. מיד לאחר הקמת מבנים אלו נשתכח השיש כחומר בניה לתקופה של קרוב למאה שנה. שימוש חוזר נעשה בו רק בימי שלטונם של המוגולים¹⁰⁷. השימוש בשילוב של אבן חול אדומה ושיש לבן¹⁰⁸ בקבר הומאיון איננו אם כן תופעה יוצאת דופן. עם זאת, נראה כי שילוב החומרים בקבר של הומאיון נעשה בצורה הארמונית ומושלמת הרבה יותר. גם כאן נשמר השיש להדגשת הפתחים, כמו גם קווי המתאר העיקריים של המבנה בכללותו; השינויות ומגדלי הפינה הדקים האחוזים. כדי ליצור אחידות בין המבנה למסד המוגבה, גם בו נעשה שימוש בשיש לבן להדגשת אותם אלמנטים – היקף מלבני לשקעי האיוואן המחודדים הבנויים לכל אורכו. השימוש בשיש לבן בחלקים אחרים בקומפלקס, כדוגמת שער הכניסה למתחם הוא מצומצם הרבה יותר. בשימוש המועט בו, יש משום תשובה צבעונית מסוימת למבנה הראשי, אך באופן טבעי נמשכת העין ישירות אל המוקד. ניגוד צבעוני בולט וחרף יותר בין היקף המתחם לתוכו ישנו בקבר מירזה גהיאס בג. לראשונה הוקם מבנה קבר העשוי כולו שיש לבן. עיטורי שיש מאותו סוג מופיעים אומנם ביתר חלקי הקומפלקס, למשל בשערים (ובפרט בשער הנהר ממערב ושער הכניסה הראשי ממזרח), אולם הם מתבטלים נוכח כמות הלובן שבמבנה המרכזי. עם זאת, לא נותר השיש לבן בוהק. הסיבה לכך היא השיבוך ועבודת הפסיפס שמכסה אותו מרצפה ועד תקרה מבפנים ומבחוץ. השיבוצים והפסיפס עשויים בגוונים שונים ומתארים מגוון דוגמאות גיאומטריות, פלוראליות ואחרות. חרף מידת הדיוק הגדולה שבעבודה ותשומת הלב הרבה בבחירת הדוגמאות, ישנו מקום לשער כי מתכנני הקבר פחדו מחלל ריק או רצו להאדירו עד כדי כך שיראה כולו כקופסת תכשיטים מעוטרת¹⁰⁹. בקבר מירזה גהיאס בג קיים ניגוד גדול בין מבנה הקבר הלבן לבין המסד הבנוי אבן חול אדומה.

¹⁰³ ראה Kautiliya עמוד 70 פסקה 18.

¹⁰⁴ ראה: קוראן, טורא, 69, פסוק 17.

¹⁰⁵ למשל: קבר Lal Gumbad, הידוע גם בכינויו קבר כאביר אל-דין אווליה (Kabir al-Din Awliya), שכנראה הוקם בשנת 1397. ראה: Lowry, עמוד 141.

¹⁰⁶ לראשונה נעשה שימוש בשיש לבן המשולב במבנה עשוי אבן חול בשער עלאי (Alai Darvaza) שהוקמה בין 1290-1320 בקומפלקס הקוטוב מינאר בדלהי

¹⁰⁷ ראה: Lowry, עמוד 141 – רשימה מפורטת של מבנים בהם נעשה שימוש בשיש.

¹⁰⁸ ראה Crowe, עמוד 27. אחד המקורות העיקריים לשיש הלבן הוא אזור גוג'ראט של היום. האזור נכבש רק בימיו של אכבאר, ולכן לא פלא הוא שמימיו ישנה תנופה גדולה בכל הנוגע לשימוש בחומר בניה זה.

¹⁰⁹ Nat imm, עמוד 44 טוען כי בקבר מירזה גהיאס בג למד המתכנן ההודי כי עיטורים כגון שיבוך ופסיפס נעשים אפקטיביים רק בהיותם נמצאים כנגד משטחים ריקים חלקים. עוד טען כי מתכנן הקבר נלמד כי הסתבר שעיטורים רציפים שהתאימו לאבן החול האדומה, נתגלו כלא מתאימים לשיש הלבן. את שתי הטענות אני מתקשה להבין.

קפיצת מדרגה גדולה בכל הנוגע לשילוב בין החומרים אנו מוצאים בטאג' מאהל. גם מבנה קבר זה, על המסד שלו, נבנה כולו בשיש לבן, אלא שכאן נשמר השיש בלובנו וזכה לעיטורים מעודנים בלבד. הניגוד בין המתחם ההיקפי, ובפרט שער הכניסה הראשי מדרום, לבין הקבר עצמו הוא עצום. באופן טבעי העין נשאבת אל המבנה העצום המתעתע בגווניו וצורתו. במבנה הטאג' מאהל ניכר שימוש גם בשיש שחור ואבן בגווני שונים, המשמשים ולעיטורים השונים שעל גבי המבנה ולכתובות המשובצות בו. השימוש באבנים בגווני שונים מצוי גם במבנה השער הראשי, ובפרט בשער הכניסה הראשי, אולם נשמר כאן הניגוד הגדול בין רקע אבן חול אדומה לבין רקע שיש לבן. ההבדל בגוון ובטקסטורה של האבן הוא עצום ומואצל ממבנה הקבר הראשי אל שני המבנים הצידיים. במסגד ובמבנה ההארחה המקביל לו נעשה שימוש מוגולי סטנדרטי ומוכר בשני חומרי הבניה, אלא שהעמדתם מול המבנה הלבן יוצר ניגוד גדול.

לצד השימוש בשיש הולך וגובר השימוש בחומרים יקרים יותר, כגון אבנים יקרות למחצה המשובצות בקירות המבנה ובמצבות. השימוש בחומרים יקרים נמצא גם במבנים מוגולים אחרים, בפרט באולמות הקבלה הציבוריים והפרטיים בארמונות המלוכה¹¹⁰.

5. התפתחות קירוי הקברים ומשמעות

קו רציף נוסף, למעט חריגה יחידה במקרה של קבר אכבאר, הנמתח בין כל מבני הקבר בהודו הוא קיומה של כיפה. קבר יוצא דופן בהקשר זה הוא קבר מירזה גהאיס בג, שלו גג דמוי פירמידה מרובעת פחוסה¹¹¹. טכניקת הבניה של הכיפה, גודלה וצורתה משתנה במרוצת הזמן, אולם היא לעד קיימת. גם בקברים הראשונים, בהם טרם הייתה מוכרת טכניקת בניית הכיפה לבנאים המקומיים, ניכרה התעקשות של המתכננים על הקמתה. דוגמא לכיפה שנבנתה ככל הנראה בשיטת הקורבלינג ושמסקלה לא נשא אותה, היא קירוי קבר אילתותמיש¹¹². ברבות הזמן הולכת הכיפה וגדלה בממדיה, במקביל לסגנונה ההולך וגדל. במקביל להפיכתן של הכיפות לגדולות יותר הן הלכו ונעשו מסוגנות יותר במראן והומוגניות יותר לשאר חלקי המבנה. כדי לשמור על פרופורציות נכונות של החלל הפנימי יושמה בהן הטכניקה הקדומה של בניית כיפה כפולה¹¹³. שיטת הכיפה הכפולה, המוכרת ביותר מהבניה הטימורית, איפשרה ליצור כיפה בולטת כלפי חוץ בעוד החלל הפנימי נעדר צורת מעין ארובה השואבת את עין המתבונן כלפי מעלה. בטאג' מאהל מהווה הכיפה הבצלית כמעט מחצית מגובהו של המבנה¹¹⁴.

כיפות מוכרות באיסלאם מראשיתו¹¹⁵. במסגדים קדומים רבים ישנה כיפה הנמצאת על ציר האמצע של המסגד ונמצאת לפני ומעל המיח'ראב. כיפה זו מכונה מקצורה (Maqsura). משמעויותיה של המקצורה¹¹⁶ הן כפולות, אולם כל המשמעויות מתרכזות לכדי סמלה של מלכות שמיים הסוככת מעל. באופן עקבי לחלוטין נמצאים הקברים בדיוק מתחת לשיא הכיפה, כלומר הנקודה הגבוהה ביותר במבנה שאליה גם מתכנסים כל האלמנטים הארכיטקטוניים שלו. כלל דומה ביותר מתקיים במקדשים ההינדיים והבודהיסטים, בהם הנקודה הגבוהה ביותר בחרוט/ מגדל המקדש, הקרוי שיקהארה (Sikhara) נמצאת בדיוק מעל מרכז הגהארכה- גריהה, בו שוכן צלם האל או מורה הדת. בהינדואיזם ובבודהיזם רעיון זה מיושם בצורה מורכבת יותר, הכוללת מעין ציר גישה מהחיים הארציים אל עבר האל. בדרך כלל לגהארכה גריהה ישנו כיוון כניסה יחיד. המעבר אליו עובר דרך אולם עמודים קדמי, המשמש להתכנסות ומכונה מנדאפה (Mandapa). את אולם העמודים מקדימה מרפסת כניסה, הנמצאת בראש גרם מדרגות

¹¹⁰ למשל בטירות האדומות (Lal Qila, בהינדי) באגרה ובדלהי.

¹¹¹ אולם גם פירמידה זו ניכרת במעין קימור וכן בהתרכזות למרכז ברור השואף כלפי מעלה.

¹¹² בכוונה אינני מתייחס כאן אל קבר סולטאן גהארי, מכיוון שנראה כי ממבנה הקבר העיקרי שלו, הניצב על המסד המתומן במרכז המתחם לא נותר דבר ואין כל דרך לנחש כיצד היה מקורה.

¹¹³ דוגמא ראשונה לשימוש בכיפה כפולה ניתן למצוא בכיפת הסלע בירושלים. בנייתה על-ידי עבד אל-מלך הסתיימה בשנת 691 לסה"נ.

¹¹⁴ Begley Myth, עמוד 19, איור מס' 17.

¹¹⁵ על פי Warwick עמוד 283, מקורה של הכיפה באיסלאם הוא ממבנה הצ'האר טאק הססאני. ממבנה זה נטלה הכיפה ושימשה לשתי פונקציות אדריכליות: מבנה הקבר וקירוי חלק מאולם התפילה במסגד.

¹¹⁶ ראה Frishman, עמודים 37-39. בתחילה הייתה המקצורה במת עם מוגבהת מוקפת סורגי עץ שנועדו להגנה. היא מוקמה בסמוך למיח'ראב ובה ישב האימאם, שהיה גם הח'ליף ולכן הי נתון בסכנת התנקשות. לימים התפתחה כיפה בקדמת הנאוס המרכזי של המסגד. משערים כי הכיפה התפתחה מתוך הצורך להדגיש את מעמדו הרם של השליט במקום התפילה הציבורי.

המעפיל אל מרומי המסד המורם עליו, הנקראת ארדהא מנדאפה (ArdhaMandapa). חשוב במיוחד לציין כי בדרך כלל בנויה השיקהארה עצמה במתכונת פשוטה של קונוס ריבועי בעל ארבע פינות ההולך וצר כלפי מעלה ובמתכונת מורכבת יותר של קונוס הבנוי זוויות היוצרות ארבע צלעות ראשיות ושברי צלעות היוצרים את ארבעת כיווני הביניים. במקרים כאלו הקונוס עצמו מוקף במעין ארבעה מגדלונים אחוזים, נמוכים יותר, שבראש כל אחד ואחד מהם סיומת דומה ביותר לסיומת השיקהארה עצמה, הכוללת אמלאקה (Amalaka) וקלאסה (Kalasa). במבט מלמעלה נראית שיקהארה כזו כיוצרת מתכונת של מנדאלה בעלת ארבעה שערים, המצביעה פעם נוספת על אוניברסליות היישות הקדושה הנמצאת במרכז וקשורה בעבותות עזים אל המרומים.

מבנה קבר יחיד החסר כיפה הוא מבנה קברו של אכבאר בסיקאנדרה. חוקרים רבים¹¹⁷ סבורים כי העדרה של כיפה בראש המבנה מהווה הפרה בוטה של ההרמוניה הארכיטקטונית. אותם חוקרים נוטים לגולל את האשמה על ג'האנג'יר, בנו של אכבאר, שבימיו הסתיימה בניית המוזוליאום. לפיהם, כיפה גדולה בראש הקומה החמישית והעליונה הייתה חלק מהתכנון המקורי, אלא שתוכנית בנייתה לא הוצאה מהכוח אל הפועל. אחת הטענות שהם מביאים לחיזוק עמדתם היא הימצאה של המצבה השלישית (המוצבת בקומה החמישית), העשויה מלאכת מחשבת, תחת חופת השמיים, חשופה לפגעי מזג האוויר. טיעון נוסף שניתן להשמיע, התומך בקיומה של כיפה, לפחות בתכנון, הוא ההקפדה עקבית הקיימת בכל מבני הקבר על מתכונת הכיפה הראשית המוקפת בארבע כיפות קטנות יותר. הכיפות הקטנות, הניצבות בראשם של ארבעה פאבליוני צ'אטרי אכן נמצאות. המצאה של כיפה בראש הקומה היה יוצר מתכונת של פירמידה מושלמת.¹¹⁸ חוקרים אחדים¹¹⁹ משווים את קבר אכבאר למבנים מרוחקים ביותר מהודו (למשל בורובודאר, Borobudar, באי ג'אווה, Java שבאינדונזיה והמקדשים באנגקור, Angkor שבקמבודיה). ההשוואה נעשית על סמך השטח הגדול אותו תופש מבנה הקבר והחתך של תוכניתו, היוצר פירמידה מדורגת בעלת שיפועים מתונים. בפרק על משמעויות מבנה הקבר אעזי להציע הצעה מעט שונה לגבי המקורות המשפיעים על תוכניתו של מבנה קבר אכבאר.

6. מיקום הקבר

I. הסמיכות לנהר

שניים מבין הקברים המתוארים הוקמו בלב אגם מלאכותי אותו יש לחצות בגשר כדי להגיע אליהם ושבמימיו השתקפו. מדובר בקברו של גהיאס אוד-דין טוגלוק¹²⁰ ובקברו של שר שאה. נראה כי למים בהקשר זה יכולה להיות משמעות אסטטית¹²¹ גרידא, אולם כשמדובר בהודו, בהחלט ישנו מקום לשער כי המים נתפשו גם בהקשר דתי כלשהו. המים בהודו, הן כנהרות והן כמאגרים ואגמים נתפשים פעמים רבות כקדושים, כקושרים ומאחדים בין עולמות עליונים ותחתונים וכמטהרים¹²². בהודו רבות האגדות אודות מאגרי מים שנוצרו על-ידי האלים מתוך מרכז מסוים הנטוע בהם. בהקשר זה אולי ידוע יותר מכל סיפור יצירתו וקידושו של אגם פושקאר שבראג'סטאן על-ידי האל ברהאמה¹²³. מתוך הקשרים מקומיים אלו קל בהחלט להעלות סברה לפיה מאחורי החלטתם של השליטים המקומיים להקים את קבריהם מוקפים מים, היו משמעויות עמוקות יותר, שמקורן בהינדואיזם. משמעויות המסמלות קשר לעולמות של מעלה, לטהרה ולשפע.

מאז הקמתו של קבר הומאיון בדלהי ניתן דגש מובהק על הקמת מבני הקבר החשובים בשולי נהר היאמונה. ניתן כמובן לטעון כי קבר הומאיון היה הקבר הראשון שהוקם בתוך מתחם הכולל גן רחב ידיים וכי את הגן היה צריך להשקות. אולם נדמה שטענה זו לא תעמוד במבחן המציאות. נראה כי במקומות מסוימים הקמתו של קבר על גדות הנהר היוותה בעיה שהערימה לא מעט קשיים הנדסיים. היה צורך למצוא מקום בו הקרקע הייתה יחסית יציבה, היה על המתכננים להתחשב בשינויים הקיצוניים במפלס הנהר

¹¹⁷ למשל Nat imm, עמודים 28-37, והשוואה בין ציור נושא כיפה לצילום הקבר בעמ' 23.

¹¹⁸ ראה בנספח 1, תרשים צד של קבר אכבאר כולל הכיפה המשוערת.

¹¹⁹ למשל Bunce, עמוד עמודים 138-139.

¹²⁰ במקרה זה לא השתקף מבנה הקבר עצמו אלא החומות המקיפות אותו.

¹²¹ ובמקרה של קבר גהיאס אוד-דין טוגלוק ניתן אולי לשער שיש למים תפקיד אסטרטגי מגן.

¹²² ראה פטר, עמוד 189-184, אגדת הורדת הגנגס אל הארץ.

¹²³ ראה כתבתי "פרח הלוטוס וגלילי הגמל" בגיליון "מסע אחר" מס' 102, מרץ 2000.

בעונות השונות והיה עליהם לתכנן מסד יציב שיאפשר את נשיאת הקומפלקס שמעליו. בכל מקרה, מפלס הגן היה גבוה ממפלס הנהר, כך שאת המים היו צריכים להעלות ולהוביל במגוון שיטות מתוחכמות. אם ממילא העלו את המים מערוץ הנהר, בקלות ניתן היה להובילם בתעלה אל מרחק גדול יותר. כשמדובר במפעלי בניה כה גדולים, מורכבים ויקרים, נדמה כי הוצאה זו הופכת להיות שולית וזניחה (מה גם שבצידה חיסכון גדול. נראה כי למיקום הקבר על גדות הנהר עצמו הייתה חשיבות (ולא בהכרח השתקפות במים, שכן באף אחת מדוגמאות המבנים המובאות, לא הוכנה כל תשתית להשקיף על המבנה מצדו האחר של הנהר). השערה ראשונה, פרקטית, לגבי מיקום מבני הקבר על גדות המים עשויה להיות קשורה בהיותו של נהר היאמונה (Yamuna) ערוק תחבורה ומסחר ראשי¹²⁴. גם בהעדרה של טיילת מסודרת, יכלו השטים בספינות להשקיף על מבני הקבר כשהם חולפים על פניהם. השערה שנייה נושקת לתחום מטאפיסי יותר, הקשור במובנים מסוימים להצעה שהעליתי לגבי מיקומם של מבני קבר בלב אגם. בנוסף על היותו של נהר היאמונה ערוק תחבורה חשוב בימי קדם, הוא נחשב אחד היובלים המקודשים ביותר של נהר הגנגס וזוכה לא אחת למעמד של קדושה בפני עצמו. אחד הסיפורים המוקדמים ביותר אודות נהר היאמונה, ששורשיו מגיעים עד הריג וודה, הוא הסיפור אודות הולדתם של התאומים יאמה (Yama) ויאמי (Yami)¹²⁵. יאמה היה לאל המוות בעוד יאמי, היא יאמונה, הייתה לאלת הנהר. הקשר בין נהר לחיים ולמוות בולט בסיפור כפי שהוא בולט בסיפורים המיתולוגיים הנוגעים לנהר הגנגס. הקשר בין נהר לבין חיים ומוות אינו נושא בהודו אופי מיתולוגי בלבד. בדרך כלל נערכים טקסי המוות ובפרט שריפת הגופות על גדות הנהר (או נשיאת האפר ממרחק והשלכתו לנהר, במידה וטקס השריפה נעשה במקום אחר). מראה המוקדים הבורערים על שפת המים כמו גם מראה האפר הנזרה על האדווה הוא תדיר ביותר. הטקסים ההינדואים מגלמים יפה את האמונה בהעדר חשיבות הגוף ואת ארעיות וחולפיות הקיום, לפחות כפי שהוא נתפש בעינינו. הימצאותם של קברים מוסלמים אדירים על גדות הנהר יוצרת ניגוד אדיר למוכר ולמקובל בהודו. בהחלט עשויה להישמע כאן אמירה ברורה: "אנו איננו בני חלוף ובודאי שאיננו מתכלים כדרך היתר!". במרחק של לכל היותר 300 מטר צפון מערבית מהטאג' מאהל נמצאת כיום גהאט השריפה העירונית של העיר אגרה. אינני יודע היכן נמצאה גהאט השריפה בימיו של שאה ג'האן¹²⁶, אולם הניגוד החריף שנוצר בין הגופות המתכלות באש תוך שעות מספר נוכח המבנה העצום המתנשא מעליהן הוא אדיר. ייתכן ולמים בהקשר לקברים ישנה משמעות נוספת, אך אותה אנסה לברר במסגרת הדיון בגני הקבר.

במקרה של קבר הומאיון אין למשוטט ברחבי המתחם כל קשר עיין עם הנהר עצמו. אלא אם כן יודע המבקר כי הנהר נמצא בסמוך לקבר, אין לו כל דרך לדעת שהוא אכן קרוב. במבנה הקבר של מירזה גהיאס בג ואישתו משמש הנהר כמעין תפאורה אחורית. על גדתו נמצא שער הכניסה המערבי למתחם שהוא מהודר במיוחד. בטאג' מאהל נוכחותו שבה ונעדרת, אולם מיקומו המיוחד של המבנה בקצה הגן ומעל הערוץ השקוע, יוצר מעין אשליה דו-מימדית, נטולת עומק, של נוף 'פלקט'. הרקע היחידי למבנה הקבר אלו השמיים המשתנים תדיר בעוד המבנה ניצב על רקעם. הקבר נראה כמקשר יחיד בין שמיים וארץ.

II. הגן המרובע

מאז קברו של הומאיון נהוג היה להקים קברים מונומנטאליים בתוך מתחם גן. הגן הושתת תמיד על עקרונות הגן המרובע (Char Bagh), במתכונת פשוטה או מורכבת. מתכונת הגן השתנתה ממבנה למבנה. הגן בקבר הומאיון תואם להפליא את מתכונת ההאשט בהישט. הוא מורכב משמונה יחידות גן זהות ובמרכזן, בתחומי ריבוע תשיעי באותו גודל, נמצא מבנה הקבר עצמו. הגן סביב מבנה הקבר של אכבאר בנוי מארבע יחידות גן גדולות, המחולקות לחלוקת משנה מורכבת. חלקה פינתית בגודל 1/16 מכל אחד מארבעת הגנים הוקדשה למבנה הקבר עצמו. מתכונת דומה, אם כי קטנה יותר ומורכבת פחות, נמצאת בקבר מירזה גהיאס בג.

¹²⁴ זאת בדומה אולי לקבר שר שאה שנבנה בסמוך לדרך המהווה גם כיום ציר תחבורה ומסחר ראשי.

¹²⁵ ראה פטר, עמודים 190-191.

¹²⁶ כלל אינני בטוח שישנה דרך כלשהי לברר סוגיה זו.

מאז תקופה מוקדמת ביותר נתפש הגן כמסמל את גן-העדן¹²⁷, אם לא גן-עדן עלי אדמות ממש. מקובל היה לנטוע לאורך תעלות המים עצי ברוש. בהיותם ירוקי עד הם סמלו את הנצח (ומסיבה זו הם נפוצים מאד בדוגמת עץ החיים הפרסי). השפעתו האוניברסלית של הגן באה לידי ביטוי בנקודת המרכז שלו ממנה יוצאים שבילים ותעלות מים הזורמים בארבע כיוונים. ייתכן מאד כי המוגולים השתמשו במתכונת הצ'האר בג רק מטעמים אסטטיים, אולם את העומד בבסיס תפישת הגן הם לא טשטשו. מסיבה זו, אני מניח, ניתן לראות בחומות הגנים (התוחמות אותם היטב ויוצרות הפרדה ברורה וחוטכת בינם לבין העולם החיצון) כולם שערים, ובעיקר שערי דמי אטומים, הפונים לארבעת הכיוונים הקרדינליים. נראה כי הסמליות הקוסמית המבוטאת בדגם בכל זאת נשמרה. רבים התיאורים בהם במרכז הגן נמצא עדן עצמו, או הנקטר, שיקוי האלמוות הזורם כלפי מעלה, נובע ומתפשט לארבעה נהרות. במיקום הקבר במרכז הגן נראה כי ביקשו הנקברים והמתכננים להציג את עצמם כאותו נקטר אלמוות שופע, שכן הנמצא במרכז הגן הוא זה הזוכה בנצחיות.

נקודה נוספת אותה יש לציין במקביל להתפתחות הגנים ההיקפיים לקברים היא התפתחות הג'אלי – סבכות האבן הגדולות. במקביל להקמת קבר במרכז גן פורח הלך והתפשט השימוש בסבכות האבן. הסבכות, הנמצאות כמעט תמיד קבועות בארבעת כיווני המבנה, יוצרות אולם פנימי אורירי וקליל יותר ומגבירות את האור המציף את המצבה שבמפלס המבקרים. סבכות האבן מאפשרות את המבט מהקבר החוצה. הן יוצרות מעין הרחבה של החלל הפנימי אל החלל החיצוני ודיפוזיה מסוימת של החוץ כלפי פנים. אם להקביל את מתכונת הקבר השוכן בגן אל מודל מנדאלת הארמון או הכס, ניתן למצוא כאן הקבלה ברורה באותם יחסי גומלין, תוך שאיפה של ההיקף אל המרכז, המבוטאת היטב הן בדיאגרמות והן בתרשימי הקרקע של מתחמי הקבר.

7. התפתחות השערים למתחמי הקבר

במקביל להתפתחות הקברים ניתן, כאמור, דגש הולך וגדל על סביבתו של הקבר והמתחם בו הוא יושב. תחילה הייתה הכניסה צמודה ומהווה חלק אינטגרלי ממבנה הקבר עצמו. עם זאת, לא אחת ניתנה לה הדגשה מיוחדת, מונומנטאלית. בקבר מובארק סאיד בגוג'ראט בנויות הכניסות למבנה הקבר במתכונת הינדואית לחלוטין. מתוכן, מהווה הכניסה המזרחית, הנמצאת על ציר האורך של המבנה כניסה ראשית ומהודרת במיוחד. מוביל אליה גרם מדרגות מונומנטלי והיא מקורה באופן מרשים בשני צ'אטרי שנועדו להדגישה. ברוב רובם של מבני הקבר קיימת התייחסות אל כניסה למתחם, שמה נאמר אל עצם הנגישות אליו, מכל העברים. בקברים רבים (סולטאן גהראי, אילתותמיש, טוגלוק, מוחמד סאיד ואחרים) פאת מערב חסומה. עם זאת, מבחינה ארכיטקטונית ברוב המכריע של המבנים היא נבנתה כך שמשולבת בה מתכונת של שער כניסה אטום הנושא הדגשה כלשהי (מיח'ראב או עיטור בולט).

כחלק מיוקרתו של הנקבר, כמו גם מהצורך הפרקטי לשמור על מבני הקבר, מבני הקבר תוחמו בחומה גבוהה שהכניסה בעדה הייתה דרך שערים מוגדרים. בתחילה היו השערים למתחם עצמו עשויים בטעם פראקטי. דוגמאות לכך מופיעות בשני השערים החיצוניים¹²⁸ בקבר גהיאס אוד-דין טוגלוק ובשער החיצוני בקבר שר שאה. כשהורחבו הקברים לכדי מכלול בעל גן, צמחו והפכו מבני השער לאלמנטים עצמאיים הניצבים ביחס למבנה הקבר הראשי. בהקשר לשערי הכניסה המונומנטאליים לא ניתן שלא לערוך הקבלה אל מתכונת ארכיטקטונית הקיימת בהודו מזה זמן רב – מגדלי הגופורא (Gopura) במקדשים מהטיפוס הדראווידי הדרומי ושערי כניסה למתחמים בודהיסטיים קדומים, כגון הסטופה בסאנצ'י (Sanchi), המתוארכת לאמצע המאה השלישית לפנה"ס. פעמים רבות הפכו מגדלי הגופורא, המציינים את עצם הכניסה למתחם, לבולטים מהמקדש עצמו. התפישה האוניברסלית התואמת את התפישה של התפשטות בארבע כיוונים יושמה במבני הקבר המוסלמים בדרך כלל על-ידי הקמתם של ארבעה שערים, גם אם שניים¹²⁹ או שלושה מהם אטומים (כדוגמת קבר אכבאר) שאליהם ומהם מוליכים שבילים אל מרכז הגן. במקרים מסוימים ניתנה לשער חשיבות גדולה במיוחד. אחת הדוגמאות הבולטות ביותר נמצאת בקברו של אכבאר. מעל השער הדרומי מתנשאים ארבעה

¹²⁷ Crowes, עמוד 16 מציין כי קטנופון (Zenophon) מביא תיאור פרטני של גן עדין כבר בשנת 401 לפנה"ס.

¹²⁸ בעליה לגשר החוצה את האגם ובמעבר דרך החומות.

¹²⁹ בקבר מירזה גהיאס בג.

מינארטים גדולים. המינארטים נראים מאד לא תואמים ליתר מבנה השער, הן מבחינת מראם וחומר הבניה ממנו הם עשויים (שיש לבן ביחס לשאר בית השער הבנוי אבן חול אדומה) והן מבחינת מיקומם על גג המבנה (ולא היותם אחוזים בפינותיו, דבר שהיה מוסיף לדעתי הרבה להארמוניה הכללית של בית השער). נראה כי בקבר אכבאר, כמו גם ביתר הקברים המוסלמים המאוחרים, ניתן דגש רב על עצם הכניסה למתחם הקבר. הדבר מתבטא בהקפדה על תכנון, בפאר הרב שהוענק למבנה כמו גם לגודלו. לאור ההפרדה הקיימת במיתולוגיה הפרסית בין ארבעת העמודים התומכים את כס האלוהים, הנקראים קוואקים (Qawacim) לבין ארבע תמיכות מקבילות, ארציות, הקרויות אוטאד (Awtad)¹³⁰ ניתן אולי להעניק למיקומם של ארבעת המינארטים בראש שער הכניסה למתחם משמעות מעניינת; ייתכן והם נועדו לסמל את ארבע התומכות הארציות הנמצאות בכניסה לגן האחוזה השמימית, אך בשום פנים ואופן לא בתוכו. שער הכניסה המערבי למתחם קבר מירזה גהיאס בג שוכן על גדות הנהר. כפי שכבר ציינתי, לא ברור עד כמה הוא נועד למעבר ועד כמה הוא נועד לנוי. כך או אחרת, לראשונה מופיע שער במתכונת מבנה הדומה יותר לארמון בעל מרפסות וחלונות פתוחים. ייתכן שהוא נועד להדגיש את חשיבותה של הציירות מזרח מערב ובפרט את חשיבותו של כיוון מערב.

שער הכניסה הראשי למתחם הטאג' מאהל בנוי במתכונת דומה למבנה הקבר עצמו; איוואן ראשי גדול שמשני צדדיו גומחות דו-קומתיות דמויות איוואן אף הן. משני עבריו ישנם מגדלים מתומנים אחוזים שבראשם צא'טרי. מניתוח הכתובות המעמיק שערך בגלי (Begley)¹³¹ עולה כי רבות מהמשמעויות הגלומות בקומפלקס כולו נמצאות כבר על השער המזמין להיכנס אל התחום האחר שמעבר לו (ומכאן ניתן ללמוד פעם נוספת על חשיבות השער במתחם, הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה אלגורית).

8. התייחסות לכיוון התפילה המוסלמי

נראה כי ההתייחסות הדתית של בוני הקבר ביחס לקבריהם השתנתה במרוצת הזמן, אולם לאורך כל התקופה בולטת התייחסות מובהקת אל האספקט הדתי. הקבר הראשון, של סולטן גהארי, הוקם כשבתוך המתחם שלו בולטת ההתכוונות מערבה. הקבר השני, של אביו אילתותמיש, הוקם בזיקה ברורה אל המסגד הגדול והחשוב בדלהי של אותם ימים – קומפלקס קוות אל-איסלאם. הקבר מצוי אומנם בהטיה קלה, מעבר לקיר הקיבלה, כיוון התפילה, אך בזיקה ישירה אליו. רבים ממבני הקבר בנויים על ציר הפונה ממזרח מערבה. בנוסף על הקברים שהוזכרו ניתן לציין את קבר מובארק סאיד ואת קבר מירזה גהיאס בג. גם אם הכניסה אל מתחם הקבר עצמו היא מכיוון אחר, כדוגמת קבר גהיאס אוד דין טוגלוק שהכניסה אליו מצפון, קבר הומאיון שהכניסה הראשית אליו כיום היא ממערב (ואולי הייתה בעבר מדרום, כך או אחרת הכניסה לקבר עצמו היא מדרום) ישנה התייחסות פנימית אל קיר הקיבלה וכיוון התפילה. התייחסות זו נעשית גם במחיר שבירת הציר הישר המקשר בין הכניסה למוקד המבנה, דבר שצוין לגבי קבר אכבאר¹³² ויודגש גם לגבי קבר גהיאס אוד דין טוגלוק, וקבר שר שאה הקדומים ממנו. לעיתים נעשית ההקפדה על הפניה לכיוון מכה גם במחיר תיקון בולט של כיוון שגוי שנקבע בטעות, כמו למשל במסד התחתון של קבר שר שאה. נראה כי מתכונת המסגד הוכלה על מבני הקבר באופן עקבי. הקבר עצמו תמיד נמצא בזיקה כלשהי אל המיח'ראב. בקבר סיקאנדר לודי נמצא מסגד קטן מערבית למבנה הקבר (כשהכניסה למתחם כולו מדרום). מבין הקברים שסקרתי בעבודה זו, קבר זה הוא הדוגמא היחידה להפרדה בין מקום הקבר עצמו למיח'ראב. הפרדה זו חשובה פעם נוספת רק בטאג' מאהל¹³³, קומפלקס שבו נדמה כי משמעות כיוון התפילה נדחת לחלוטין הצידה ועם זאת איננה נעדרת.

¹³⁰ ראה: Begley Myth, עמוד 20.

¹³¹ ראה: Begley Myth, עמוד 13.

¹³² חשוב לציין כאן כי בספרות לא מצוינת כל התייחסות למיח'ראב או קיר קיבלה בהקשר של קבר אכבאר.

¹³³ ובמבני קבר מאוחרים לו, כדוגמת קבר ביבי קא-מקברה באורנגבאד.

9. רעיון הקבר המשולש

למין קבר סולטאן גהארי, הקבר המונומנטלי הראשון בהודו, הונהג כי הקבר האמיתי ימצא בקריפטת תת-קרקעית ובלתי נגישה, החסומה בפני מבקרים על ידי קיר או שער סגור. במפלס הקרקע, הגלוי לעין, ישנה מצבת דמי. מצבה זו נועדה לשמש את הקרובים והמבקרים בהגיעם לפקוד את הנפטר ולערוך במקום את ה-Fatiha. נהוג לראות בקבר האמיתי משכן ארעי למת עד ליום הדין, מקום אותו אסור לפקוד מחשש להפרעה. יש לציין כי בדרך כלל התקיימה הקפדה על הקמת שני הקברים בקו אנכי, זה מעל זה. לימים התפתח עוד רעיון ההפרדה בין המצבות¹³⁴. הדוגמא המוקדמת ביותר לכך באגרה היא קברו של סאדיק חאן (Sadiq Khan), לצד הקבר התת-קרקעי הנסתר והקבר במפלס הכניסה, הנגיש, הוקם קבר נוסף במפלס גבוה יותר. גם בו ניכרת ההקפדה על ציריות אנכית. הקבר העליון, שלא אחת נותר פתוח לחופת הרקיע או לפחות מהצדדים¹³⁵, נועד לשמש כקשר ישיר עם גרמי השמיים ואתר לביקורי מלאכים. דוגמא יפה לקבר בעל שלוש מצבות המונחות במפלסים שונים, אך במדויק זו מעל זו, הוא קבר מירזה גהיאס בג. הקברים האמיתיים נמצאים בקריפטת, אך הגישה אליה נהרסה בשל סחף הנהר¹³⁶. קברי דמי נמצאים במפלס המבקרים וקברים נוספים נמצאים בקומה השנייה, תחת הכיפה. קירות הקומה השנייה עשויים סבכות ג'אלי ולפיכך מאפשרים לתאורה רבה לחדור פנימה. לכאורה הם פתוחים ומאפשרים גישה מכל עבר. בקבר אכבאר מופיעה מתכונת מעט שונה וייחודית. בקבר מצבה תת קרקעית. דווקא הקבר האמיתי הוא זה הנמצא במפלס הכניסה ונגיש למבקרים, אולם בניגוד למצבות נגישות אחרות, השוכנות במרכז אולם רחב ידיים ומואר יחסית, מצבתו של אכבאר נמצאת בתוך חדרון קטן ואפלולי המזכיר יותר גהארבה גריהה במקדש הינדי. בקברו, דווקא המצבה השנייה היא הסמויה מהעין. היא נמצאת חבויה בתוך קומת סתרים (מפלס ארבע) סגורה לחלוטין והתגלתה רק בעת המודרנית על-ידי חוקרים שערכו סקירות מקיפות במבנה. בעקבות התפתחות הקבר המשולש ישנה חזרה אל הקבר הכפול, תוך ויתור על הקבר העליון. בטאג' מאהל ישנה חזרה אל המנהג הקדום יותר. בקבר נמצאות שתי מצבות בלבד – בקריפטת שוכנים הקברים האמיתיים, בעוד מעליו במפלס הכניסה למבנה מצויות מצבות דמי. ייתכן ויש בכך משום אמירה השוללת את הצורך בקיום קשר עם עולמות של מעלה. אמירה זו מחוזקת על-ידי ניתוחו של בגלי¹³⁷ אשר לפיו המבנה הוא כס האלוהים עצמו (ולכן אינו נזקק לשום קשרים במרומים). יש מקום להעלות סברה מסוימת כי מצבה משולשת מהווה באופן אליגורי שליטה בכל שלושת העולמות. באנלוגיה מעין זו ניתן להבין מדוע דווקא המצבה האמצעית, המסמלת את העולם הזה, היא זו אותה יכולים מבקרים לפקוד.

10. מוטיבים ועיטורים במבני הקבר

I. צורות עיטור

התפתחות מבני הקבר מתבטאת גם בהתפתחות של כמות העיטורים וסוגי העיטורים. בראשית התקופה ניכר הצורך העז לעטר את המבנים תוך היסוס מסוים שנבע מחוסר קונבנציות מוסכמות. העדר הנורמות המקובלות הביא לגישוש אחר סוג העיטור המתאים והתוצאה היא מגוון גדול של עיטורים מסוגים שונים. בקבר אילתותמיש תגליפי האבן מכסים באופן מוחלט כמעט את כל פנים המבנה וכן חלקים מקירותיו החיצוניים. התגליפים מציגים מיזוג גדול בין קליגרפיה ערבית לדוגמאות מקומיות כגון פרח הלוטוס, גלגלי צ'אקרה, אפריזים הנושאים דוגמות צמחיות מסוגננות החוזרות על עצמן ועוד. נראה כי במשך תקופה ממושכת הייתה התלבטות האם ראוי לעטר את המבנה מבפנים או מבחוץ. העדרה של מוסכמה ברורה בעניין הניבה תוצאות שונות. לעיתים עוטר המבנה מבפנים, למשל קבר מובארק סאיד, בעוד שמבני קבר אחרים עוטר מבחוץ (קבר שר שאה) וחלקם הפנימי נותר פשוט ביותר. בתקופה המוגולית הולכות ומתקבעות שתי מוסכמות. הראשונה היא כי על הקבר להיות מעוטר הן מפנים והן מבחוץ. השנייה

¹³⁴ Nat imm, עמ' 34 מנסה לרמוז על קשר כלשהו בין מנהג איסלאמי זה לנהוג במצריים הקדומה.

¹³⁵ בקבר סדיק חאן (Sadiq Khan) המצבה השלישית נמצאת תחת כיפה שנותרה פתוחה מהצדדים).

¹³⁶ את הקביעה הזו, המופיעה אצל Nath imm, עמודים 44-45 יש לסייג, כיוון שנראה כי מעולם לא נבדקה.

¹³⁷ ראה: Begley Myth.

– את עיקר העיטורים תופסת טכניקת השיבוץ של אבן באבן¹³⁸. לאורך התקופה ניתן אומנם למצוא דוגמאות לגילופי אבן (בעיקר בחלקם התחתון של הקירות, הקרוי דאדו), סטוקו וציורים, אולם כל אלו מפנים את המקום לשיבוץ. השיבוץ עצמו מתחלק לסוגים; השיבוץ הגס והשיבוץ העדין. השיבוץ הגס נועד לכסות משטחים גדולים בדוגמאות גיאומטריות או פלוראליות פשוטות יחסית. פיסות האבן המשובצות הן בדרך כלל גדולות, בהתאמה למשטח אותו הן מכסות. השיבוץ העדין נועד לאלמנטים קטנים יותר, חשובים יותר וקרובים יותר לעין המתבונן (מצבות, תחתית קירות, סורג היקפי לקבר וכדומה). כאן נעשה שימוש במגוון צבעים רב הרבה יותר, שמקורו באבנים יקרות למחצה. השיבוץ כה עדין, עד שעל מנת ליצור דוגמת פרח שופע עלי כותרת שקוטרו אינו עולה על 5 ס"מ, השתמשו לעיתים בכמה עשרות אבנים יקרות, חתוכות לחלקים זעירים תוך התייחסות לגוונים ולכיוון העורקים שבהן. לצד מוטיבים מסוימים החוזרים על עצמם ישנם מוטיבים רבים הנותרים ייחודיים למבני קבר מסוימים. כך למשל מגני הדיוד בקבר הומאיון¹³⁹. בקבר אכבאר בולט השימוש במוטיבים הינדיים הלוכשים צורה אנתרופומורפית, דבר ממנו בדרך כלל נמנעים באיסלאם. בקבר מופיעים עיטורי פילים, טוסים ועופות אחרים. ייתכן והימצאותם בקברו של אכבאר מעידה על פתיחתו של אכבאר לרעיונות חדשים, דתיים ואומנותיים, עד כדי כך שבעיני רבים הוא נתפש ככופר באיסלאם. בקבר מירזה גהיאס בג ישנו שימוש ענף במוטיבים פרסיים מובהקים, למשל עץ החיים דמוי הברוש, האמפרות המסוגנת ופרחים שונים, ביניהם נרקיסים. לצד המוטיבים הייחודיים ישנם מוטיבים אחרים המופיעים פעם אחר פעם במבני קבר רבים בוריאציות דומות עד כדי זהות.

II. פרח הלוטוס

פרח הלוטוס נתפש כמקודש בהינדואיזם, בבודהיזם, בג'איניזם ובהשאלה גם ליתר הדתות שהתעגנו בהודו (איסלאם, נצרות, בהאיים). סיבת קדושתו של הפרח מסתכמת בהיותו צומח מתוך מים עכורים ורפש, אך מצמיח מתוכו פרח גדול ונפלא, עשוי ללא רבב מבלי שבוץ דבק בו. בהקבלה, כך צריך האדם לחיות – להתעלות מעל כל הבלי העולם הזה וקשיים, מבלי להתלכלך בהם מוסרית כשהוא נושא נפשו למעלה, אל ההתאחדות עם האל. פעמים רבות הלוטוס נתפש כסמל מגן ומטהר. קודם צוין כיצד לא אחת מתואר הלוטוס כבעל שמונה עלי כותרת המקיפים את המרכז, התחום הפנימי ביותר בדיאגרמת המנדלה. לא אחת מופיע הלוטוס כנמצא במרכז מאגרי מים. באגדת יצירתו וקידושו של אגם פושקאר¹⁴⁰ מתוארת נביעתו של האגם מתוך לוטוס שמימי. במובנים מסוימים ניתן לראות במבני הקבר המתומנים אלגוריה ללוטוס בעל שמונה עלי כותרת המקיף מרכז מקודש ביותר, הדבר בולט במיוחד בקבר שר שאה השוכן בלב אגם. בחלק גדול ממבני הקבר הקדומים מופיע עיטור של אמלאקה, הנפוצה במקדשים הינדיים ומשולה לספק לוטוס ספק דיסקוס (צ'קרה), בחלקה העליון של הכיפה. בקבר אילתותמיש הלוטוס הוא אחד המוטיבים המגולפים בקירות המבנה. בקבר גהיאס אוד-דין טוגלוק, ובקבר מובארק סאיד מופיע מוטיב האמלאקה, בקבר שר שאה וברבים ממבני הקבר המאוחרים יותר (בפרט בתקופה המוגולית), מופיעה הפאדמהקושה (Padmakosa), מוטיב הלוטוס המופנה אל הארץ וחובק את רום הכיפה¹⁴¹. ניתן לפרש זאת כסוג של תיחום בטהרה המואצל מלמעלה על במבנה כולו. מוטיב הלוטוס כתפוח הפונה למרום מופיע ברבים מהמגדלים האחוזים הדקיקים, המסתיימים במגדלים קטנים (למשל בקבר הומאיון ובטאג' מאהל). בקבר מירזה גהיאס בג מופיע אותו מוטיב בראש הכפול של הכיפה המיוחדת וכן בראש כל אחת מכיפות הצ'אטרי המהוות את ראש כל אחד מהמינארטים. באופן דומה מופיע מוטיב זה בראש כיפת הטאג', כראש כל אחד מארבעת כיפות הצ'אטרי הראשיות ובמרומי הכיפות של שני המבנים הצדדיים. במובנים מסוימים ניתן אולי לתפוש את המינארטים כפרחי לוטוס הסוגרים מכל עבר על מבנה הקבר, בדומה לעלי הלוטוס המקיפים את המרכז בדיאגרמת המנדלה. בכל אופן, ברור לחלוטין כי מוטיב הלוטוס לא נועד אלא להעצים את רעיון טוהרתו של הנקבר והמתחם כולו.

¹³⁸ הקרויה פייטרה דורה (Pietra Dura) ברמותיה העדינות, כדוגמת מלאכת השיבוץ במצבות הטאג' מאהל. במובנים רבים מחליפה טכניקה זו את מלאכת הציפוי באריחי קרמיקה מזוגגים שהייתה נפוצה במרכז אסיה בתקופה הסימורית.

¹³⁹ ראה: Lowry, עמוד 144. ההסבר שמוצע שם נשמע מופרך ולא מבוסס לחלוטין.

¹⁴⁰ ראה: יעקבסון.

¹⁴¹ רעיון הצמח המואצל ממרומים על הארץ מופיע גם בדיאגרמות שונות. ראה למשל Begly Myth, עמוד 21.

III. הכד ומשמעותיו

כפי שסקרתי בפרק אודות הגן, הנקטר או שיקוי האלמוות המתפשט אל קצוות הארץ, תופש מקום מרכזי ברעיון העומד מאחורי מתכונת הגן. מוטיב בסיסי ביותר בתרבות הפרסית הקדומה וההינדואית הוא מוטיב הקומבה (Kumbha, 'כד' בסנסקריט¹⁴²). הכד מופיע בסיפורים מיתולוגיים רבים כמכיל חומרים שונים ומשונים מרעלים ועד תרופות ובשמים¹⁴³. לעיתים נדמה כי הוא מכיל גם רעיונות. בהכללה, ייחודו הגדול של הכד הוא בהכלתו תמצית כלשהי. התמצית עצמה יכולה להיות מסוגים שונים ולא אחת היא מגלמת יותר מכל פוטנציאל. שאיפתו של האדם ההינדי המאמין היא להגיע אל אותה תמצית, אל עיקרם של הדברים, שלא אחת מהווה אחדות קוסמית. לעיתים קרובות ניתן לראות את מקומו של הכד בפולחנים הינדואים השונים. הכד מכיל גי¹⁴⁴ (Gee), חלב ומים. פעמים רבות הוא מעוטר בפרחים ועלים רעננים. בפולחן הוא מהווה את תמצית מנחתו של האדם לאלוהיו. בפולחן הנהר והאגם נהוג לראות את המאמינים אווזים בכד קטן, נוטלים בו מים, מקדשים אותם ושבים ויוצקים אותם. במובנים רבים גוף האדם הוא כד המכיל את התמצית הטהורה – אותו ניצוץ המכונה אטמן (Atman)¹⁴⁵, הנמצא לפי האמונה בכל אדם ואדם. אחד המוטיבים הבולטים ביותר בארכיטקטורה ההינדואית הוא העיטור הנקרא קלאסה¹⁴⁶ (Kalasa). הוא מצוי במרומי רבים מהשיקהארה (Sikharā), מגדלי המקדשים¹⁴⁷. במובנים מסוימים, שכבר הוסברו לעיל, ניתן לראות הקבלה מסוימת בין מבנה הקבר המוסלמי בהודו לבין קודש הקודשים במקדש הינדי ובודהיסטי. בשני המקרים המבנה הארכיטקטוני מכיל תמצית כלשהי שהיא עיקר החשיבות ומטרת המעטפת המסוגנת כולה. התמצית היא צלם האל, מורה הדת או המצבה עצמה. לפיכך, לא מפתיע למצוא פעם אחר פעם את מוטיב הקלאסה במרומי הכיפות המעטרות את מבני הקבר. נדמה כי השימוש בו מגלם משמעות רבות: הכד כמכיל את שיקוי האלמוות ולכן גם מסמל נצח וחיים, הכד כמכיל נקטר שבמקומו במרומים, נקטר שירד לארץ וכו'. קלאסה מעניינת במיוחד, הראויה לציון, נמצאת במרומי הכיפה הגדולה של הטאג' מאהל. קלאסה זו מסתיימת בסהר גדול ולפיכך מעידה על שילוב בולט בין מוטיבים מקומיים לסמלים מוסלמים חיצוניים.

IV. הסכימה המחומשת

התוכנית של מבנה מרכזי המוקף בארבע אלמנטים נפרדים ממנו כמקדש. ארכיטקטורה הינדית. אחת הדוגמאות הקדומות למבנה מעין זה נמצאת בבודגאיה (Bodhgaya) שבמחוז ביהאר (Bihar) בהודו. לפי מסורת זו הגיע הבודהא ההיסטורי להארה. בשנת 526 לסה"נ, הקים במקום המלך בלאדיטיא (Baladitya) את מקדש מהאבודהי (Mahabodhi). על המקום המדויק בו ישב לפי המסורת הבודהא ההיסטורי (המכונה ו'אגראסאנא, Vajraasana, 'כס היהלום') הוקם חלקו המרכזי של המקדש. הוא בנוי על גבי מסד גדול שבכל אחת מפנינותיו נבנתה קאפלה המחקה במראה את המקדש המרכזי, הגדול¹⁴⁸. דוגמאות נוספות למקדשים נוספים הבנויים באותה מתכונת ניתן למצוא גם בכפר אוסיאן (Osian) שבמרכז מחוז ראג'סטאן (Rajasthan), המתואך למאה השמינית לספירה ומקדש לאקשמנה (Lakshmana) בקהג'וראהו (Khajurahu) במחוז מאדהיה פראדש (Madhya Pradesh) המתוארך למאה העשירית לספירה¹⁴⁹. מתכונת דומה באה למעשה לידי ביטוי במגדלי שיקהארה רבים, בהם לצד החלק המרכזי, המהווה את שיא הגובה, ישנם מעין ארבעה גלדים צמודים לו, בעלי סיומות הנמוכות ממנו. המתכונת המוחמשת עשויה לסמל את חמשת האלמנטים המרכיבים את היקום לפי תפישת העולם ההינדית-בודהיסטית (שהחשוב ביניהם הוא האלמנט האתרי, שנמצא במרכז) וגם מעין דיאגרמה של הקוסמוס כולו, בדומה למנדאלה.

¹⁴² ובהינדי ללא התנועה האחרונה, כלומר Kumbh, ומכאן שמו של פסטיבל הכד קומבה מלה (Kumbh Mela).

¹⁴³ ראה: אגדת 'חיבוץ האוקיאנוס' אצל פטר, עמודים 74-77 ואצל O'Flaherty, עמודים 273-280.

¹⁴⁴ חמאה מזוככת.

¹⁴⁵ התרגום הנכון ביותר יהיה: 'אני', 'עצמי' או 'נפש'.

¹⁴⁶ פירוש המילה בסנסקריט 'כד' או 'קנקן'.

¹⁴⁷ ראה Deva, תצלומי מקדשים בכרך II.

¹⁴⁸ ראה: גאץ, עמודים 107-108.

¹⁴⁹ ראה Deva, עמודים 38-54.

המבנה המוסלמי הראשון בו מופיעה מתכונת המשלבת מבנה מרכזי שסביבו ארבע אלמנטים עצמאיים לחלוטין הוא קבר שר שאה הנמצא, בדומה לבורהגאיה, במחוז ביהאר. לאור הסמליות של הדגם המדובר לא מפתיעה העובדה כי שב ויושם באופנים שונים במבני הקבר המוסלמים.

11. הכיוונים לפיהם בנויים מבני הקבר

I. הכניסה מדרום

בקברים רבים נמצאת הכניסה הראשית למתחם הקבר או אל מבנה הקבר עצמו מדרום. הכניסה למתחם קבר סיקאנדר לודי היא מדרום, ישנה השערה כי הכניסה הראשית למתחם קבר הומאיון הייתה מדרום (כך או אחרת הכניסה למבנה הקבר עצמו היא מדרום). הכניסה היחידה למתחם קבר אכבאר, למבנה הקבר של מירזה גהיאס בג ולמתחם הטאג' מאהל כמו גם למבנה הקבר עצמו היא מדרום. במקרה הטאג' מאהל, הבנוי כולו בציר דרום-צפון אין הדבר אמור להפתיע (בכיוונים המיוחדים המגולמים במבנה הטאג' מאהל ייערך דיון בנפרד). אולם במקרה של קבר מירזה גהיאס בג ובקבר אכבאר, כמו מתחמי קבר רבים אחרים העניין מתמיה ביותר. לצד שמירה קפדנית ביותר על לינאריות וסימטריה בולטת כאן שבירה ברורה ובוטה של עקרונות אלו. נקודת השבירה היא מרכז המתחם, כלומר המצבה עצמה. הנכנס דרך שער מתחם קבר אכבאר מכוון כל כולו צפונה, לעבר מקום הקבר. אולם בהגיעו אל הקבר בולטת תפנית חדה, בת תשעים מעלות ביחס לכניסה ולכיוון הגעתו של עולה הרגל¹⁵⁰, אל עבר קיר הקיבלה. במקומות אחרים, כדוגמת קבר מירזה גהיאס בג הכניסה למבנה הקבר עצמו מחייבת את המבקר לסטות מהציר הסימטרי הנמתח לאורך כל המתחם.

בספרות לא מצאתי כל התייחסות אל הקמתם של מבני הקבר ביחס לכיוונים השונים. ניתן לשער השערות מסוימות לגבי הסיבות בעטיין מוקמו המבנים השונים כפי שמוקמו, אולם את בדיקתן יש לבצע בשטח, תוך בחינה מדוקדקת של מיקומו הגיאוגרפי של כל אחד ואחד מהמבנים. פנייתם של מבני קבר רבים דרומה נראית כבלתי מקרית. לפיכך יש לנסות ולברר את המשמעויות הגלומות בכיוון זה. בהינדואיזם נתפש כיוון דרום ככיוון הבעייתי ביותר מבין כל הכיוונים. בדרום שולט יאמה, האל האחראי על חוקי הקארמה ועל דיני נפשות¹⁵¹. בארטהשאסטר מציין בהתאמה לנאמר כאן כי השולט על השער הדרומי הוא האל יאמה. עוד כתוב שם כי החלק הצפוני והמזרחי של מקום שריפת הגופות נועד לבני המעמדות העליונים, כלומר נחשב יותר, בעוד החלק הדרומי נועד לבני המעמדות הנמוכים ביותר¹⁵². בהיפוך מסוים, הדרום בבודהיזם נתפש ככיוון המבורך והחשוב ביותר. לפי האמונה, הבודהא ההיסטורי בחר להתגלות בפני מאמיניו ביבשת הדרומית, הלא היא הודו. נראה כי נושא זה מצריך בדיקה נוספת ומחשבה מעמיקה.

II. חסות הצפון

ציר דרום-צפון, עליו בנוי קומפלקס הטאג' מאהל, תואם בצורה יפה מספר סיפורים מיתולוגיים הרווחים ביותר בהודו. תת היבשת רחבת הידיים תחומה מצפון על-ידי הרכס הגדול בעולם, הרי ההימלאיה על פסגותיהם המושלגות. לאורך כל ההיסטוריה היווה רכס הרים אימתני זה מחסום טופוגרפי מגן שמנע מפולשים לחצותו ולתקוף את הודו. בתרבות ההודית ישנם סיפורים רבים אודות אלים מגינים השוכנים בהימאליה. המפורסם מכולם הוא האל שיווא (Siva) החי לפי המסורת עם אישתו פרווטי (Parvati) במרומי אחת הפסגות, הקרויה הר קאילשה (Kailasa). חייו של שיווא על פסגת ההר זוכים לביטוי איקונוגרפי ענף¹⁵³. לצד האמונה במושב האלים במרומי הפסגות, ישנם בתרבות ההינדית ביטויים רבים לכמיהה אל הצפון הרחוק. לא אחת בצפון נמצאת

¹⁵⁰ נקודה זו צריכה לשוב ולהיבחן שכן כבר צוין שלא ברור מהי מידת ההתייחסות לכיוון הקיבלה בקבר זה.

¹⁵¹ ראה פגרום עמוד 56.

¹⁵² ראה Kautiliya עמוד 70, סעיף 21.

¹⁵³ אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לכך היא מקדש קאילשה (Kailasa) במערות אלורה (Ellora), כיום בתחומי מדינת מהאראשטרה וכן תבליטי האבן במקדשי המערה באי אלפנה (Elephantha), בסמוך לעיר מומבאי.

תכלית ההשתוקקות, הבאה כאמור לידי ביטוי במקום מושבם של האלים, אך גם בערים קסומות, כמקום מקורם של הנהרות (ובפרט נהר הגנגס) ובמקום המצאה של האהבה¹⁵⁴. לפי התיאור הקוסמולוגי שהוצג קודם לכן גם הר מרו, ציר העולם, נמצא בפאת צפון.

הצפון הוא איפה הכיוון אליו עורגים מתוך שאיפה להתאחד עם הנמצא בו, הן מבחינת אהבה גשמית, כפי שמוצגת (אולי כמטאפורה) במגהדהוטה (Meghadhuta) והן מבחינת אהבת האל.

הטאג' מאהל עשוי להוות מבחינות מסוימות דגם סמלי לטופוגרפיה ההודית על המשמעויות המטאפיסיות המגולמות בה. מבנה הקבר עצמו, המצוי בקצהו הצפוני של המתחם נותר נישא ונשגב, בוהק בלובנו כפסגה עטויה קרחוני עד ונותר לא נגיש. מדרום לו פרוש הגן הפורה, אותה ארץ רחבת ידיים הניזונה מכל שההר מאציל עליה, שכן הוא מקורם של הנהרות ולכן גם מקור השפע והשגשוג. יש לציין כי הכיוונים, של צפון מבורך וחשוב ביחס לנחיתות של כל הנמצא מדרום לו תואמת את כיווני קבורת המת, שכן המתים המוסלמים בהודו מונחים תמיד כך שראשם יפנה צפונה.

הקבלה מעניינת נוספת ניתן למצוא בין הכיוונים לפיהם נבנה הקומפלקס לבין האלמנטים המצויים בו לפי תפישת הפאנג שווי¹⁵⁵ (Feng Shui) הסינית.

הדאגה לאבות וכבודם מתבטאת בסין בין השאר בקבורה הולמת. אנשי המדע בסין חיפשו אחר נקודות הקבורה האידיאליות. מטרתם הייתה למצוא ניוודים משלימים. אלו נמצאו לבסוף במתכונת הר ונהר. ההר נתפש כסטאטי, שואף למעלה בעוד המים נתפשו כאלמנט נע, דינאמי השואף מטה. המים נתפשו כרכים בעוד ההר נחשב קשה. המים נראו חדירים בעוד ההר לא. ההיפוכים הללו של הר ונהר נמצאו בדרך כלל יחדיו, בסמיכות גיאוגרפית. כך התפתחה תפישת העולם לפיה המיקום האידיאלי של קבר המת צריך להכיל את שני האלמנטים הללו¹⁵⁶. בצפון סין צלעות ההרים הפונות דרומה (המפנה הדרומי) מוריקות יותר. נקודה נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא כי אויבה של סין הגיעו באופן מסורתי מצפון¹⁵⁷. הצפון בסין היה לאורך כל ההיסטוריה הכיוון ממנו צפויה הייתה הרעה להיפתח ולכן עליו היה צריך להגן¹⁵⁸. לפיכך, נמצא כי במסגרת הניסיון ללכד אלמנטים נוגדים ומשלימים, תוך התאמה לכיוונים "רעים" ו"טובים", המיקום הטוב ביותר למיקום קבר הוא מדרום להר, הסוגר ומגן עליו מצפון. באופן זה, נמצא האלמנט האחר, הנוזלי, מדרום (נהר, אגם או כל אלמנט מימי¹⁵⁹). אחר. עקרונות הקבורה על פי תורת הפאנג שווי המוצגים כאן תואמים היטב את מתכונתו של מתחם הטאג' מאהל. בצפון המתחם ניצב מבנה הקבר כהר גדול אשר למרגלותיו חוסה הקבר. מדרום לקבר עצמו נמצא אלמנט המים, כפי שהוא מגולם במתכונת הגן המרובע. מצפון למתחם זורם נהר היאמונה, שכפי שכבר תיארתי בפרקים העוסקים במיקום הקבר על גדות נהר ובמרכז גן מסודר, עשוי להיתפש כניגוד לגן, כסמל לאנארכיה, לסכנה ולמוות (נקודה שאבאר מעט בהמשך).

¹⁵⁴ ראה: Kalidasa שתי הנקודות האחרונות באות לידי ביטוי באחת היצירות הסנסקריטיות החשובות ביותר מגהדהוטה (Meghadhuta), 'שליחות הענן' המיוחסת לגדול המשוררים הסנסקריטיים, קאלידסה (Kalidasa), בן המאה החמישית לספירה. הרעיונות המתוארים באים לידי ביטוי בבתי שיר 7 ו-60-72; אזכור אלקה (Alaka) עיר היאקשות (Yaksa) שעליה מולך המלך קוברה (Kubera) – עיר של אוצרות אגדיים המוארת בנוגה שמפיץ הסהר המונח בשערותיו של שיווא השוכן בסמוך, 50; תיאור מקום ירידתה של גנגה משמיים.

¹⁵⁵ בסין מאמינים בצ'י (Chi) – אנרגיה שזורמת דרך העולם הסגור. לבני האדם אסור למנוע את זרימתה. רוח המת צריכה להפוך להיות חלק ממנה. לפי האמונה רוח עזה נחטמת על-ידי קיר ולכן מאחוריו יש אנרגיה טובה. כאן מקורה של האמונה כי רוחות רעות נעות בקווים ישרים להבדיל מרוחות טובות היכולות להתפתל ולעקוף מחסומים. לאור תפישה זו התפתחה אומנות מציאת הנקודות בהן ישנו איזון מושלם בין יין ויאנג. אומנות זו נקראת Feng shuai, בסינית 'רוח ומים'.

¹⁵⁶ ראה Feuchtwang, עמודים 110-111.

¹⁵⁷ עמי הערבות המרכז אסייתיות.

¹⁵⁸ לא בכדי הוקמו החומות הסיניות השונות לאורך הקו המפריד בין סין גופא לבין הערבות הצחיחות שמצפון.

¹⁵⁹ במדבריות סין ניתן לראות גם כיום קבורה מודרנית המושתתת על הקמת תל מלאכותי קטן מצפון לקבר והנחת בקבוקי מים מדרום לו.

ד. משמעויות המתחמים

1. מבני קבר על גדות נהר משולים לטיפות נקטר

כפי שביארתי בפרק העוסק בהתפתחות הגן, לב לבו של הגן נתפש לא אחת כמקור הנקטר, שיקוי האלמוות. מושג הנקטר¹⁶⁰, הוא מושג בסיסי ביותר בתרבות ההינדית. אחת האגדות המוכרות ביותר בהודו היא האגדה בדבר חיבוץ האוקיאנוס¹⁶¹. משעלה מתוך האוקיאנוס הנחבץ כד שיקוי האלמוות נלחמו עליו האלים והא-סורות¹⁶². הכד על תכולתו הציע אלטרנטיבה קיומית. היה ברור לכל שהזכייה בו ושתייתו תאפשר שליטה בעולם. בתום מאבק איתנים שנמשך 12 ימי אלים (12 שנות אדם) זכו האלים בשיקוי האלמוות, שחו ממנו והשיגו שליטה בעולמנו. אלא שהאגדה גורסת כי במהלך המאבק נשרו ארבע טיפות נקטר על הארץ. הטיפות הללו נשרו כולן על גדות נהרות. שתיים מהן בצפון הודו¹⁶³, בנקודות משמעויות לאורך נהר הגנגס. נקודות אלו הן פריאג (Prayag), המכונה גם אללהבאר¹⁶⁴ (Alhabad) בשמה המוסלמי והארידואר¹⁶⁵ (Haridwar). הן נתפשות מקודשות ביותר. את ניצחון האלים על הא-סורות, כמו גם את המפגש הדרמטי בין טיפות שיקוי האלמוות לאדמה נוהגים לחגוג בכינוסי ענק הנערכים אחת לשלוש שנים ברוטאציה בין ארבע הנקודות השונות. יש מקום לשער כי רעיון זה, המוטבע עמוק כל-כך בתרבות ההודית אומץ על-ידי בוני מבני הקבר המוסלמים. הם הקימו את קבריהם בסמוך לנהר ובכך הוסיפו "טיפות" מאותו שיקוי המעניק חיי נצח ושפע על אלו המוכרות. כפי שציינתי, אותו רעיון של שפע המתפשט מהם הומחש פעם אחר פעם בדמות הגן המרובע על תעלותיו הזורמות.

נדמה כי בטאג' מאהל קיימת התפתחות נוספת בכל הנוגע לשיקוי האלמוות הנובע ממרכז הגן ומשקה את סביבותיו. בניגוד למבני קבר אחרים שצוינו, הנמצאים במרכז הגן, הטאג' מאהל נמצא בקצהו הצפוני של הגן וחולש עליו. במקום מבנה קבר הנמצא במרכז הוקמה במרכז גן הטאג' בריכת מים מוגבהת שהיא המקור למים הזורמים בתעלות המסתעפות ממנה. לאור רעיונותיו של בגלי¹⁶⁶, המובאים בצורה משכנעת ביותר, יש מקום להניח כי הקבור בטאג', 'כס האלוהים עלי אדמות', איננו הנקטר עצמו אלא המאציל מעצמו את הנקטר עלי אדמות. בהקשר זה ניתן לציין את היותו של הטאג' מאהל נמצא בתווך, בין הגן המרובע המסמל את הנצח (ואליו הוא פונה), לבין הנהר, המסמל במובנים רבים את המוות ואת הארעיות שבקיום. בשני האלמנטים מצויים מים, אלא שבגן עצמו המים מרוסנים ומשועבדים לזרימה קבועה בתעלות מסוגגנות, בעוד שבנהר הם פראיים, פרוצים בזרימתם ועשויים להיות הרי אסון. ניתן אולי לפרש זאת כנצח שקיים מכוח השלטון המאציל סדר ומשמעת הבאים לידי ביטוי בגן המעוצב, המוקפד והפורמאלי, ששיקוי האלמוות במרכזו, בעוד האנארכיה, המזוהה עם המוות, מבוטאת על-ידי הנהר הסמוך.

2. קבר אכבאר כארמונו השמימי של בודהא אמיטבה

בפרק העוסק בהתפתחות צורות הקירוי של מבני הקבר ומשמעותיותו, התייחסתי אל קבר אכבאר כאל דוגמא חריגה לקבר חסר כיפה. סקרתי בקצרה את טענות החוקרים המשערים כי כיפה אכן נועדה להיבנות במרומי הקומה החמישית. כן הזכרתי את הקשר שיצרים חוקרים שונים בין מבנה קבר אכבאר למבני דת אחרים בדרום-מזרח אסיה. בשורות הבאות אציג הצעה שונה מעט, הקושרת את קבר אכבאר אל רעיונות דתיים-ארכיטקטוניים הסמוכים הרבה יותר להודו מאשר אותם מבנים שהוצע לקשור אותם אליהם.

¹⁶⁰ אמרטה (Amrta), בסנסקריט.

¹⁶¹ ראה פטר, עמודים 74-77, וגם Doniger, עמודים 273-280.

¹⁶² בסנסקריט: Asura, "שאינו אל". התרגום המקובל, אך הבלתי מדויק לשם זה הוא "שדים".

¹⁶³ שתי הנקודות האחרות דרומיות יותר ונמצאות על גדות נהרות אחרים. הנקודות נקראות אוג'יין (Ujain) ונאסיק (Nasik).

¹⁶⁴ נקודת המפגש (Sangam בהינדי) של נהרות הגנגס והיאמונה. כיום במרכז מדינת אוטטר פראדש (Uttar Pradesh) בהודו.

¹⁶⁵ המקום המדויק בו לפי המסורת מגיח נהר הגנגס מהרי ההימלאיה אל המישורים הגדולים. בהתאם לחלוקתה החדשה של הודו למחוזות האתר נמצא על גבול מחוז אוטטר פראדש ואוטראנצ'אל פראדש (Uttaranachal Pradesh).

¹⁶⁶ ראה לעיל.

קבר אכבאר, בין אם נועד להיות מקורה בכיפה ובין אם מתכנניו הסתפקו בכיפות הצ'אטרי הקטנות, התוחמות את מרומי כל קומה מקומותיו, נועד אולי להיות מטאפורה ארצית לארמון מופלא, המסמל חיי נצח - ארמונו של בודהא אמיטבה, הנמצא לפי המסורת בפאתי מערב, בארץ ה"אדמה הטהורה". המערב, המסמל דרך קבע את הדעיכה ואת המוות, הופך בזאת להיות סמל לנצח, לגאולה ולתחייה. פירוש השם אמיטבה הוא "האור האינסופי", מושג שמתיישב יפה עם האור הגנוז האסלאמי¹⁶⁷, הנגלה רק ליחיד סגולה. אמיטבה והסותרות המתארות את עולמו, מעין גן עדן שכולו טוב¹⁶⁸, מסייע למאמינים בדרך אל גלגול חדש מוצלח יותר, בדרך אל ההארה ואל הנצח¹⁶⁹.

עד לימיו של אכבאר זכה ארמונו של אמיטבה לתיאורים דו-ממדיים ציוריים בלבד. דוגמאות מצויירות רבות המציגות את הנושא נמצאות במקדשי מערה בודהיסטיים, למשל במערות מוגאו (Mogao) הנמצאות בסמוך לעיירה דון הואנג (Dun Huang), בפאתי המזרחים של מדבר הטקלימקאן (Taklimakan), כיום במערב סין¹⁷⁰. קומפלקס הארמון המרשים, בו שוכן אמיטבה מופיע בציורים מונומנטליים¹⁷¹ רבים. כמעט תמיד הוא מצויר בפרספקטיבה של עומק. בודהא אמיטבה עצמו נמצא יושב במרכז, או בשער קדמי המוליך אליו. הארמון, טובל בגן נפלא וקסום, עשוי חומה היקפית ריבועית, מרובת פגודות ופאביליונים. המתחם הריבועי מכיל בתוכו רחבה שבמרכזה מתנשאת בדרך כלל הפגודה החשובה ביותר, או את הכס עליו יושב אמיטבה כשמעליו סוככת מעין מטריה מקודשת. האמונה במיתוס "האדמה הטהורה" התגבשה ונעשתה פופולארית ברחבי סין במהלך אמצע המאה הרביעית לספירה¹⁷². יצוין בזאת כי כמה חוקרים¹⁷³ הצביעו על השפעה סינית מסוימת בקבר אכבאר. הם מציינים את הימצאותו של מוטיב עננים סיניים המגולפים על גבי המצבה העליונה, החשופה לשמיים¹⁷⁴. חיזוק כתוב לכך שמתחם הקבר כולו מציע חיי נצח לנכנס בתחמו, מופיע בכתובת שעל שער הכניסה הדרומי. המילים האחרונות אשר אדם הבא בשערי המתחם אמור לקרוא הן: "אלו הגנים של עדן. הכנס וחיה לנצח!"¹⁷⁵. נקודה מעניינת נוספת היא היותו של המבנה בנוי מחמישה מפלסים שונים. יש בכך משום אנלוגיה מסוימת למבנה המקובל של הסטופות הבודהיסטיות, המחולקות לחמישה שלבים כנגד חמשת האלמנטים¹⁷⁶. כפי שכבר צוין, חלקה העליון של הסטופה הוא זה המהווה את תמצית קדושתה ואת תכליתה הנשגבת. ראשה חשוף לשמיים ממש כשם שמצבתו של אכבאר במרומי הקומה החמישית של מבנה הקבר שלו ניצבת ללא כל קירוי. היותו של המבנה כולו פונה לעבר הערים הקדושות מכה ומדינה, הנמצאות גם הן, בדומה לארצו של אמיטבה, בפאתי מערב, רק מחזקת את ההשערה שאמונות אלו, בפרט תחת איסלאם מתיירי ואקלקטי באופיו (שהיה כידוע נהוג בימי אכבאר), יכלו להצטרף לכדי מהות ארכיטקטונית אחת. היותו של הקומפלקס מסמל מוטיב של כס מלכותי נשגב עשוי להיקשר היטב עם מחקרו של בגלי (Begley)¹⁷⁷ העוסק בניתוח חדש של המשמעויות הסמליות של הטאג' מאהל¹⁷⁸. במידה וההשערה שאני מעלה נכונה, גם אם באופן חלקי, יש בה משום ראייה לכך שבניית הטאג' מאהל מהווה עוד שלב בתהליך אבולוציוני הדרגתי לא רק בכל הנוגע לארכיטקטורה שלו, אלא גם למשמעות הסמלית שהיא מבטאת.

¹⁶⁷ מוטיב צופי נפוץ. ראה למשל: גולדציהר, עמוד 113, ציטוט מדבריו של ג'אל אל-דין רומי (Jalal Al-Din Rumi) וגם: Begley Myth, עמוד 21.
¹⁶⁸ שתי הסותרות נושאות את השם Sukhavativyuha, האחת ידועה כ'קצרה' בעוד האחרת 'ארוכה'.
¹⁶⁹ ראה Gomez, הקדמה.
¹⁷⁰ מבחינה מנהלתית בתחומי מחוז גאנסו (Gansu).
¹⁷¹ הכוונה היא לציורים המכסים קירות שלמים במערות האתר, ציורים שבשום פנים ואופן לא ניתן להתעלם מנוכחותם. ציורי "האדמה הטהורה" של אמיטבה היו נפוצים בעיקר בתקופת שושלת טאנג (Tang), שנים 618-907 לספירה.
¹⁷² ראה: זאקל, עמוד 90. לימים זכתה האמונה באמיטבה לפופולאריות רבה, התפשטה וכיום היא מוכרת בעיקר ביפן.
¹⁷³ ראה Nath imm, עמוד 34.
¹⁷⁴ מוטיב זה מופיע גם בתגליפי הדאדו בפטאפור טיקרי. למשל ב
¹⁷⁵ תרגום לעברית מתוך התרגום לאנגלית המופיע ב- Begley Myth, עמוד 12. תרגום הכתובת בשלמותה מופיע באותו מקום בעמוד 24. תרגום מלא של הכתובות בקבר אכבאר מופיע אצל Smith, עמודים 29-35.
¹⁷⁶ ראה יעקבסון.
¹⁷⁷ ראה Begley Myth.
¹⁷⁸ ראה מאמרו של Begley "The Myth of the Taj Mahal. A New Theory of its Symbolic Meaning".

3. הטאג' מאהל כמתכונת כס אללה

חלק זה בעבודה יהווה מעין תקציר של עיקרי טענותיו של בגלי במאמר¹⁷⁹ שכבר הובע לעיל מספר פעמים. את טענותיו של בגלי, אנסה לחזק לאור הצעות להקשרים הודיים מקומיים. בראשית מאמרו מפרך בגלי את העובדה כי המניע לבניית הטאג' מאהל היה אהבתו הגדולה של שאה ג'האן למוטאז מאהל. הוא סוקר את התפתחות המיתוס הזה ומוכיח כי מקורותיו הם בעיקר בהתרפקויות רומנטיות פרי דמיונם של מבקרים מערביים ולא בהכרח אנשי מדע (אם כי כך אומצו לימים). חיזוקים לגישתו הוא ממציא על-ידי הפרכת סיפורים שונים הנוגעים לאבלו הממושך של שאה ג'האן ולהתנזרותו ממין לאחר מות אישתו. טענתו של בגלי היא כי אין כל ספק לכך שהטאג' מאהל הוקם על-ידי שאה ג'האן בראש ובראשונה עבורו. בחיפוש אחר משמעות חדשה מסתמך בגלי על שני נושאים שלדעתו הוזנחו במחקר. הראשון – תוכנית הקומפלקס והשני – הכתובות על מבנה הקבר ועל שער הכניסה למתחם. בניתוח שני נושאים אלו הוא מראה באופן משכנע ביותר כי משמעותו האלגורית של המבנה חורגת בפירוש מייעודו כמבנה קבורה. משמעותו של הטאג' מאהל נסתרת מזו של קבר אכבאר, שכן הוא חסר אמירות מפורשות כגון אלו הכתובות על שער הכניסה בסיקאנדרה, עם זאת בבחינה מדוקדקת של שני האספקטים אותם בחן בגלי, נראה כי המבנה מציע גם יותר מרמז להבנת מניעי הקמתו.

המילים האחרונות על גבי שער הכניסה למתחם, אותן אמור המבקר לקרוא טרם היכנסו אליו, לקוחות מתוך סורת אל-פג'ר (Al-Fajr, "הזריחה"). זוהי אחת הסורות האפוקליפטיות ביותר. לפי בגלי, סורא זו מתמצתת את המהות האסכטולוגית הבאה לידי ביטוי בכל אלמנט בקבר. להבדיל מהכיתוב על גבי שער הכניסה למוזוליאום אכבאר, המבטיח "גן של שושנים", כאן מובטח כי ביום תחיית המתים, הוא יום הדין, יעשה אללה שמות בחוטאים. רק בסופה של הסורא מתואר גן העדן שיהיה נחלתם של הישרים. במובנים מסוימים, אם כך, ניתן לראות במבנה הטאג' מאהל מעין חזרה אל חיק האיסלאם האורתודוכסי ביחס לקבר אכבאר המבטיח מחסה לכל הבא בשעריו.

בכל הנוגע לצורת המתחם, עורך בגלי הקבלות מעניינות לתיאורי גן העדן כפי שהם מופיעים בתיאור עלייתו של הנביא מוחמד השמימה, למשל במיערג' נאמה (Miraj Nama). בגלי מביא במאמרו תיאורים מילוליים ואיקונוגרפיים (גם אם סכמטיים), בהם מתואר כס האלוהים, המכונה בערבית ארש (Arsh). לא אחת מתואר הארש כשמעליו כיפה בצליל גדולה המסוככת עליו. הוא עצמו נמצא על מסד גדול הנקרא כורסי (Kursi). למרגלות הכס משתרע גן העדן, שופע צמחייה, ארמונות ומנעמים חושיים. כל אלו, כמו גם האוצר הקבור תחת הכס, מוגנים על-ידי שומר המקום, הלא הוא ריזוואן (Rizwan), הניצב בשער ומפקח על הנכנסים¹⁸⁰. חשוב לציין כי אף שתיאורי גן עדן אינם נפוצים באיסלאם (כפי שהם נפוצים למשל בנצרות) בכל זאת קיימת אחידות רבה ביניהם. הקבלה נוספת ניתן לערוך כאן בין תוכנית המתחם למתכונת המקדש ההודי. הקבר עצמו יכול להיתפש כקודש הקודשים והשיקאהרה בעוד הגן עצמו יכול להיתפש כמנדאפה עצומה, כר ההתרחשות אשר לפני האל. מעניינת ההקבלה בין המשמעות שמעניק בגלי למבנה בעל ארבעת המינארטים הנפרדים ממנו לבין המקדש בבהודגאיה, המכונה לא אחת 'כס היהלום', הבנוי באותה מתכונת מחומשת שתוארה.

התיאור המוקדם ביותר של כס אללה מתוארך לפי בגלי לשנת 1280 ומאז הוא שב ומתואר לעיתים בצורה פרטנית ביותר. בכל התיאורים מופיע הכס בהקשר ליום הדין, כאשר אללה ישב עליו וישפוט את הקמים לתחייה המתייצבים לפניו. תיאור אללה או כל הקשור אליו נתפש באיסלאם האורתודוכסי ככפירה, שכן כל אלו נמצאים מעבר לתפישתו של האדם. למרות זאת מופיעים התיאורים פעם אחר פעם בקוסמולוגיה המוסלמית הימני-ביניימית ובפרט בימי האימפריה המוגולית, בה לא אחת נעשתה הקבלה בין כס השלטון לכס השמימי. היותו של הכס השמימי, עליו יערך המשפט האלוהי ביום הדין, פונה דרומה עשויה לתאום את התפישה ההינדית, לפיה האל יאמה היושב בדרום שופט את מעשיהם של כל היצורים וקובע את צורת חייהם בהמשך.

¹⁷⁹ ראה לעיל: Begley Myth.

¹⁸⁰ התיאור המוסלמי הקדום ביותר של גן עדן הוא ממקור צופי בן המאה ה-14. ראה: Begley Myth, עמוד 18.

סיכום

על ידי בחירת עשרה מבני קבר מייצגים וניתוחם, תוך השוואה ביניהם, ניסיתי להגדיר את הדומה והשונה שבהם. בעבודתי סקרתי קטגוריות ומאפיינים משותפים ועמדתי על קווים מעניינים להתפתחותם, הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה רעיונית-אלגורית. אני סבור כי בעבודה זו מוצגת בצורה ברורה למדי האבולוציה של מבני הקבר מבחינה ארכיטקטונית תוך התייחסות למאפיינים שונים הנוגעים לגודל מבנה הקבר, צורת הקירוי שלו, מיקומו בתוך מתחם, חומרי הבניה, צורות העיטור ועוד. במקביל ניסיתי למתוח בזירות קווים להתפתחות הקונספטואלית של המבנים. ניסיתי להוכיח כי חרף המקובל לומר, שהכל כבר נכתב אודות הטאג' מאהל ויתר מבני הקבר, נראה שעוד הרבה ממתין לגילוי. בעבודתי ניסיתי להצביע על הקשרים דתיים, תרבותיים ואומנותיים רחבים מאלו המתוארים בספרות. לעיתים, כך נדמה, אין כל דרך להמשיך בכיורר ולהגיע למסקנות מפורשות מוכחות בנוגע לגורמים שהשפיעו על התכנון או למטען התרבותי שנשא עמו המתכנן (למשל ביצירת האנלוגיה בין מבני הקבר לטיפות נקטר). נשאלת כאן שאלה האם כלל ישנו מקום להציג רעיון שהוא במובנים רבים פרי אסוציאציה חופשית ולא לחלוטין מבוססת. שאלה זו נותרת בעינה, אולם אני בחרתי להציג רעיונות שונים תוך הצבת סימני שאלה גדולים לצד רבים מהם.

בעבודה הצבעתי כמה וכמה פעמים על הקבלה בין ארכיטקטורה ורעיונות בודהיסטיים לבין מבני הקבר השונים. לקשר זה לא מצאתי כל התייחסות שהיא בספרות הרבה שקראתי.

במובנים מסוימים השפעה בודהיסטית על אומנות איסלאמית יכולה להראות טבעית למדי. עם הגעתם של המוסלמים אל מרכז אסיה הם נחשפו לאתרים בודהיסטיים רבים וכאלו נמצאו גם בהודו (אם כי ברובם היו נטושים בתקופה בה הגיעו המוסלמים). ייתכן והרעיונות הבודהיסטיים, הנותרים בדרך כלל מופשטים יותר מהרעיונות ההינדיים (ובודאי שאינם מגיעים לידי כפירה מוחלטת כגון התגלמות האל בלינגא (Linga, איבר המין הזכרי) יכלו להתקבל ביתר קלות על-ידי המוסלמים ולכן אולי היה להם קל יותר גם לשאוב מהם רעיונות אומנותיים שונים. אני מניח שאת הנושא הזה (כפי שעשוי לבוא למשל לידי ביטוי בהקבלה שבין ארמון אמיטבה לקבר אכבאר), ניתן לבדוק על-ידי מחקר מעמיק המשלב בחינה של מבני הקבר השונים ובמקביל בחינה טקסטואלית מקיפה של הספרות בת התקופה הנוגעת לנושא. אינני סבור שמחקר מעין זה נעשה אי פעם. דברים אלו נוגעים גם למשמעות של כיוון דרום עבור המוסלמים בהודו ולנקודות אחרות שהעליתי.

כך או אחרת, לא ניתן להתעלם מהעובדה כי הטאג' מאהל, מבנה קבר מוסלמי, הוא הסמל בה' הידיעה של הודו המודרנית, שהיא כה הינדית באופייה. יהיו הסיבות אשר יהיו, בונה הקבר הצליח במשימתו – הקמת מבנה 'נצחי' שמותיר חותם אדיר על בני הארץ בה הוא הוקם.

ה. נספחים

1. רשימת מושגים

איוואן (Iwan): כניסה מקומרת מונומנטלית, מעין חצי כיפה השקועה בצלע המבנה. לרוב עשויה התקרה קווים צולבים היוצרים דוגמא מעניינת של מעוינים. מקורו של האיוואן בארכיטקטורה הפרסית והמרכז אסייתית.

אמלאקה (Amalaka): העיטור בראש מגדלי המקדשים. עשוי בצורת דיסקוס המונח אופקית. שפתו משוננת על ידי צלעות דמויות טבעות מאונכות. יש הטוענים שמקורו של העיטור בצ'אקרה (הדיסקוס) – כלי הנשק של האלים ההינדואים אינדרה ושל וישנו בעוד אחרים סבורים שמקור השראתו בפרח הלוטוס. לעיתים, מעל האמלאקה ניצב מוטיב הקלאסה.

ארדהא מנדאפה (Ardha Mandapa): מרפסת מקורה הנמצאת במרומי גרם המדרגות המוביל אל המסד עליו בנוי המקדש ההינדי מהטיפוס הצפוני.

ג'אלי (Jali): מסך אבן דמוי תחרה או סורג, המשמש כניסת תאורה חיצונית אל תוך המבנה במקביל ליצירת אשלית פנים-חוץ וחוץ פנים.

גארבהה גריהה (Garbha Griha): קודש הקודשים של המקדש ההינדי. החדר הפנימי ביותר במקדש שבתוכו גם מוצב צלם האל. בדרך כלל החדר בעל פתח כניסה קטן. הוא אפל, ללא חלונות. לא אחת הוא מוקף במעבר אמבולטורי היקפי.

גופורא (Gopura): שער כניסה שמעליו מגדל מלבני ההולך וצר כלפי מעלה. דגם שערים זה מופיע בעיקר במקדשים

הדראווידיים בדרומה של הודו. הם נמצאים בכל אחד מארבעת הכיוונים הקרדינאליים ויוצרים מעין מתכונת מנדאלה. בדרך כלל הגופוראים מעוטרים לכל אורכם בסטוק עשיר מעין כמותו.

דאדו (Dado): חלקו התחתון של הקיר, המעוטר בנפרד בציור, תגליף אבן או מלאכת שיברן.

המאקוטה (Hemakuta): מקדש הינדי שקודש הקודשים שלו בנוי בצורת מתומן וכי כפינותיו ארבעה חדרים המקושרים ביניהם על-ידי מסדרון סגור המקיף את כל החלל המקודש המרכזי.

וראנדהא (Verandah): מסדרון היקפי, הפתוח לפחות בצדו האחד. נמצא בחזית חדר או מספר חדרים המקיפים את האלמנט הארכיטקטוני המרכזי.

מנדאפה (Mandapa): פריט ארכיטקטוני המצוי בעיקר במקדשים ההינדיים (והבודהיסטיים) הצפוניים. אולם עמודים רחב הנמצא לפני הגהארבה גריהה וצלם האל המאפשר התכנסות לפני האל כמו גם עריכת טקסים ציבוריים. האולם מקורה בשיטת הקורבלינג באופן שלא אחת נראה מהצד ככיפה משולשת מסוגנת.

פאדמהקושה (Padmakosa): דוגמת עלי הכותרת של הלוטוס בראש הכיפה, מתחת לסיומת הקלאסה, המעניקה לכיפה מעין תחושת התרוממות כלפי מעלה.

צ'אטרי (Chatri): פאביליון בעל ארבעה, שישה או שמונה עמודים עם גג כיפתי או פירמידאלי (העשוי לא אחת בשיטת הקורבלינג), הנתמך על-ידי קורות ומשקופים. הצ'אטרי נעשה נפוץ מאד בתקופה המוגולית. נהגו להשתמש בו כדי להדר עוד את המבנה הכללי. בתקופה הפוסט מוגולית החלו הצ'אטרי לשמש כמצבות זיכרון ראג'פוטיות.

צ'האג'ה (Chhajja): כרכוב רציף בנוי אבן מעל כניסות ולעיתים סביב כל המבנה שנועד להגנה מפני גשם ושמש. בדרך כלל הכרכוב בנוי מלוחות אבן דקים, חלקים ורחבים. הוא הפך להיות מאפיין בולט בארכיטקטורה המוגולית.

צ'האר באג (Char Bagh): גן מסוגנן המחולק לארבעה חלקים זהים בגודלם. בדרך כלל חלוקתו נעשית על-ידי שבילים מוגבהים. במרכזו של הגן המרובע נמצא מאגר מים, פאביליון והחל בתקופה המוגולית גם מבנה קבר. צ'האר פירושו 'ארבע' בפרסית ובאג פירושו 'גן'.

צ'האר טאק (Char Taq): זהו מבנה בעל כיפה הנמתך על ידי ארבע קשתות מארבעת כיווניו. טאק בפרסית פירושו 'שער'.

יותם יעקבסון

הרצאות, צילום ומעיבה, הדרכה בארץ
ולאורך נתיבי הסחר הקדומים באסיה

קומבה (Kumbh): בסנסקריט – "כד". הכד מזוהה בראש ובראשונה עם מיכל שיקוי האלמוות שהעלתו מתוך האוקיאנוס מתוארת בסיפור המיתולוגי של חביצת האוקיאנוס. הכד בפולחן ההינדואי מסמל תמצית יקרה ומבורכת, המעניקה ברכתה.

קלאסה (Kalasa): שם אחר לכד ההינדואי (המכונה גם קומבה, Kumbh). הקלאסה הייתה לעיטור מקובל במרומי כיפות וצ'אטרי. שיא השימוש במוטיב זה היה בתקופה המוגולית.

שיקהארה (Sikhara): מבנה דמוי חרוט מסוגנן היטב (המחולק בדרך כלל לשיא גובה המוקף בארבעה שיאים נמוכים ממנו בארבעת הכיוונים הקרדינאליים) הבנוי מעל קודש הקודשים במקדש ההינדואי מהסוג הצפוני (להבדיל מהמקדשים הדראווידיים, הדרומיים).

ביבליוגרפיה וקיצורים:

1. (גאץ), גאץ, ה. "הודו - חמשת אלפי שנות אומנות הודית", *אנציקלופדיית אומנות העולם*. דביר ועם עובד. תל-אביב, 1966.
2. (גולדציהר), גולדציהר, יצחק יהודה. *הרצאות על איסלאם*. מוסד ביאליק. ירושלים, 2002.
3. (זאקל), זאקל, ד. "אומנות הבודהיזם - צמיחתה התפשטותה וגלגוליה", *אנציקלופדיית אומנות העולם*. דביר ועם עובד. תל-אביב, 1966.
4. (יעקבסון), יעקבסון, י. "בין קודש לחול" ו - "ארכיטקטורה של הארה", *מסע אחר*, גיליון 143 (2003).
5. (פגרום), פגרום, ג'. *פנג שואי הודי, אומנות המיקום ההודית*. פראג הוצאה לאור. תל-אביב, 2002.
6. (פטר), פטר, עמרם. *המיתולוגיה ההודית*. ספרי תל-אביב. תל-אביב, 2001.
7. (קראן), ריבלין, י.י. (תרגום) *אלקראן*. הוצאת דבר. תל-אביב, 1987.
8. (שפרה), שפרה, ש. וקליין, י. *כימים הרחוקים ההם, אנתולוגיה משירת המזרח הקדום*. הוצאת עם עובד. תל-אביב, 2002.
9. (Alfieri), Alfieri, Bianca Maria. *Islamic Architecture of the Indian subcontinent*. China: Laurance King, 2000.
10. (Begley myth), Begley, W. "The Myth of the Taj Mahal and New Theory of its Symbolic Meaning", *Art Bulletin*, LVI (1979).
11. (Begley taj), Begley, W.E. and Desai, Z.A. *Taj Mahal: The illuminated Tomb*. Cambridge and Seattle, 1989.
12. (Brown), Brown, Percy. *Indian Architecture*. Bombay: D.B. Taraporevala Sons & CO, 1975.
13. (Bunce), Bunce, F.W. *Islamic Tombs in India – The Iconography and Genesis of their Design*. New-Delhi: D.K. Printword, 2004.
14. (Crowe), Crowe, S. & Haywood, S. *The Gardens in Mughul India*. London: Thames & Hudson, 1972.
15. (Deva). Deva, K. *Temples of Khajuraho*. New-Delhi: Archaeological Survey of India, 1990.
16. (Doniger), Doniger O'flaherty, W. *Hindu Myths*. India: Penguin Books, 2004.
17. (Feuchtwang), Feuchtwang, Stephan D.R. *Chinese Geomancy*. Laos: Vithagna, 1974.
18. (Frishman), Frishman, M. & Khan, H. U. (eds). *The mosque: History, Architectural Development and Regional Diversity*. London: Thames & Hudson, 1997. pp. 17-41.
19. (Golombek), Golombek, L. "From Tamerlane to the Taj Mahal", in *Essays in Islamic Art and Architecture*, Abbas Daneshvari (ed.), in Honor of Katherina Otto-Dorn. Malibu, 1981, pp. 43-50.
20. (Gomez), Gomez, L.O. *The Land of Bliss, The Paradise of the Buddha of Measureless light*. Honolulu: University of Hawai press, 1996.
21. (Kalidasa), Kalidasa. *Meghadhuta*. Bhubaneswar: Orissa Shitya Akademi, 1965.
22. (Kautiliya), Kangle, R. F. *The Kautiliya Arthashastra*. Part II. Mumbai: University of Bombay, 1972.

23. **(Khansari)**, Khansari, M. Moghotar, M.R., Yaveri, M. *The Persian Garden*. Washington DC: Mage Publishers, 1998.
24. **(Kinsley)**, Kinsley, D.R. "The Death that Conquers Death: Dying to the World in Medieval Hinduism". in *Religious Encounters with Death*, Edited by Reynolds, F.E. & Waugh, E.H. USA: The Pennsylvania State University Press, 1977. pp. 73-108.
25. **(Knipe)**, Knipe, D.M. "Sapindikarana: The Hindu Rite of Entry into heaven" in *Religious Encounters with Death*. Edited by Reynolds, F.E. & Waugh, E.H. USA: The Pennsylvania State University Press, 1977. pp. 111-124.
26. **(Koch)**, Koch, Ebba. *Mughal Architecture*. Munich: Prestel, 1991.
27. **(Long)**, Long, J.B. "Death as a Necessity and a gift in Hindu Mythology" in *Religious Encounters with Death*. Edited by Reynolds, F.E. & Waugh, E.H. USA: The Pennsylvania State University Press, 1977. pp. 73-96.
28. **(Lowry)**, Lowry, G.D. "Humayun's Tomb: Form, Function and meaning in Early Mughal Architecture". *Muqarnas 4* (1987): 133-48.
29. **(Leidy)**, Leidy, D.P. and Thurman, Robert A.F. *Mandala: the architecture of Enlightenment*. . Singapore: Thames & Hudson, 1997.
30. **(MacDougall)**, MacDougall, E.B. Ettinghausen, *The Islamic Garden*. Washington, 1976.
31. **(Misra)**, Misra, Neeru & Misra, Tanay. *The Garden Tomb of Humayun*. New-Delhi: Aryan books International, 2003.
32. **(Nath imm)**, Nath, R. *The immortal Taj Mahal*. Mumbai: D.B. Taraporevala Sons, 1972.
33. **(Nath som)**, Nath R. *Some aspects of Mughal Art*. New – Delhi: Abhinav Publications, 1976.
34. **(Smith)**, Smith, E.W. *Akbar's Tomb, Sikandrah, Near Agra*. Allhabad: Archaeological Survey of India (XXXV), 1909.
35. **(Warwick)**, Warwick, B. *Rome in the East The Transformation of an Empire*. London and New-York, 2000.
36. **(Welch)**, Welch, A.T. "Death and Dying in the Quran" in *Religious Encounters with Death*. Edited by Reynolds, F.E. & Waugh, E.H. USA: The Pennsylvania State University Press, 1977. pp. 183-199.